Alde Fryske Tsjerken

nr 8 juni 2013

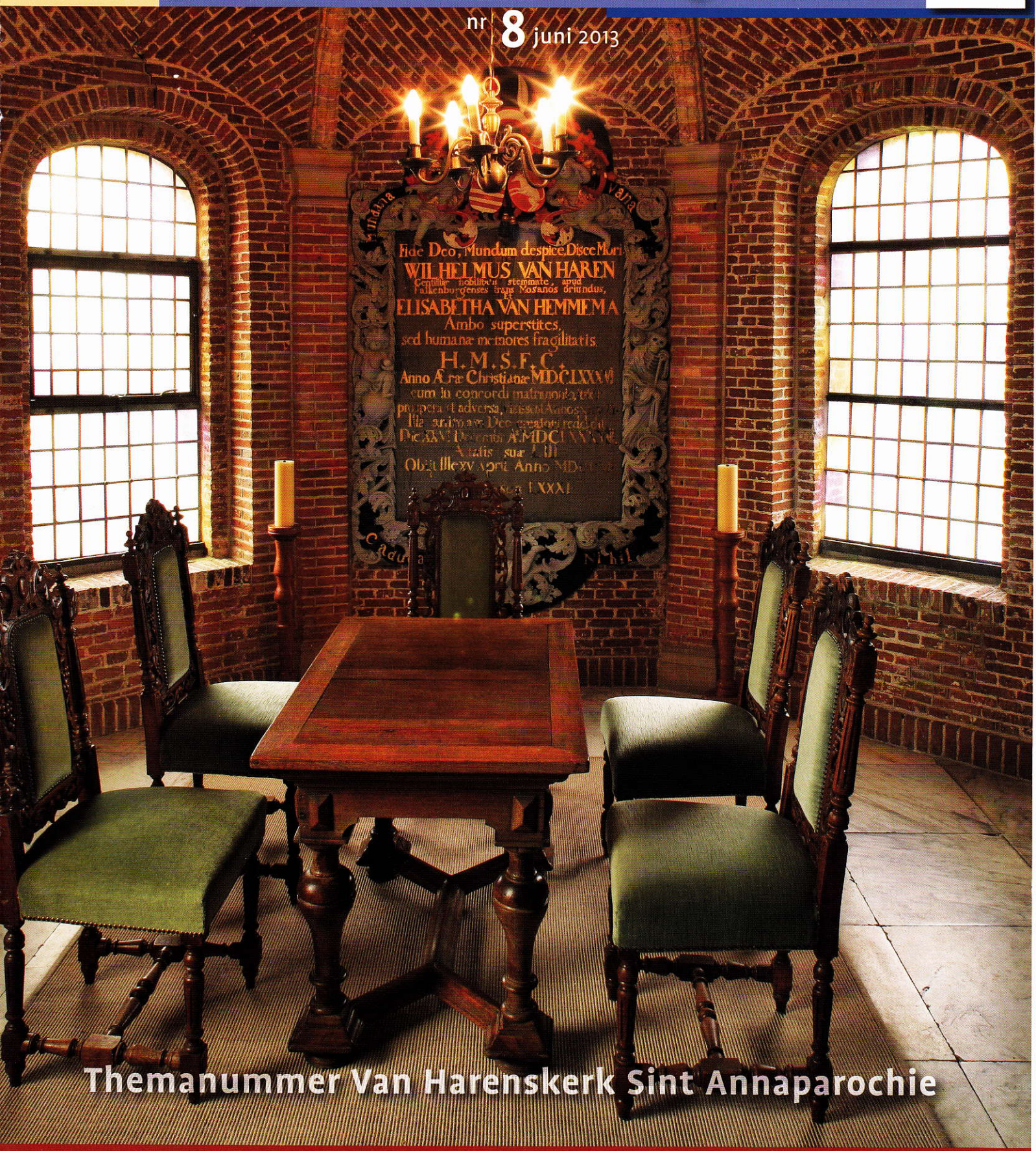

Themanummer Van Harenskerk Sint Annaparochie

In memoriam dr. Regnerus Steensma (1937-2012)

In dit nummer

Alde Fryske Tsjerken

opvolger van 'Keppelstok'

nr. 8 juni 2013

ISSN 2210-7657

Stichting Alde Fryske Tsjerken

Opgericht 9 september 1970

Dagelijks bestuur en directie
Drs. J. Kersbergen, voorzitter
Ir. J.D. Niemeijer, secretaris
E. Hidding, penningmeester
Drs. H. T. Algra
Drs. J.-M. Postma

G.A. Bakker, directeur

Adres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
Bezoekadres: Emmakade 59
Tel: 058-2139666
E-mail: info@aldefrysketsjerken.nl
Frieslandbank nr. 29.81.00.703
ING: 22.07.600

Donateurschap
Minimaal per jaar € 17,50
Opzegging vóór 1 november.

Redactie
Vacature, voorzitter
Drs. L. Dijkstra, secretaris
Drs. H.T. Algra
Dr. J.E.A. Kroesen
Dr. H. Nijdam

Redactieadres
Postbus 137
8900 AC Leeuwarden
E-mail: louw.dijkstra@hetnet.nl

Vormgeving en opmaak:
Martha Kalma, Leeuwarden
Robert Seton, Leeuwarden

1
Regnerus Steensma †
De inrichting van de Van Harenskerk in Sint Annaparochie
Harmonie en symboliek

3
Kees Kuiken
Adelstempel in Sint Annaparochie
De Van Harens en hun kerk

4
De kerk centraal
De Van Harenskerk als machtssymbool

7
Een veelzijdig bouwwerk
De Van Harenskerk als tempel en theater

11
Stichtingsnieuws

12
In memoriam dr. Regnerus Steensma

19
Albert Reinstra
Een technisch hoogstandje
De constructie van de kap en klokkentoren

20
Sytse ten Hoeve
De preekstoel
Was Gerrit Thomas Payaar de beeldhouwer?

23
Victor Timmer
Een rehabilitatie voor Radeker?
Over het zwijgende orgel in de Van Harenskerk

25
Kees Kuiken
Koper van de koning?
De deuren van het Hillebrandshússy

27
Froukje de Jong
Een schilderachtig huwelijk in 1634

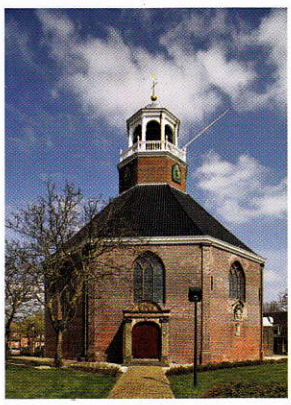

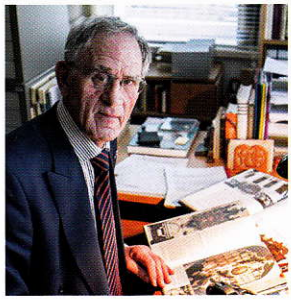

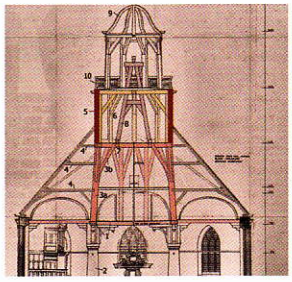

Foto's Regnerus Steensma, tenzij anders vermeld

Foto voorzijde: Interieur van de Van Harenskapel

Interieur van de Van Harenskerk, naar het zuidoosten

REGNERUS STEENSMA †

De inrichting van de Van Harenskerk in Sint Annaparochie

Harmonie en symboliek

In zijn in april verschenen boek over protestantse kerkinterieurs (*Protestantse kerken: hun pracht en kracht*) typeerde de in december jl. overleden Regnerus Steensma (zie ook het In memoriam in dit nummer) de kerk van Sint Annaparochie in de volgende treffende bewoordingen:

In 1682 werd op initiatief van grietman Willem van Haren in Sint Annaparochie een achtzijdige kerk gebouwd ter vervanging van een laatgotische voorganger uit het begin van de zestiende eeuw. De inrichting van deze kerk is een uitzonderlijk gaaf en harmonisch geheel. Vier kolommen steunen het gewelf waarop de onderbouw van de dakruiter rust. De witte kolommen tussen het donkerbruine meubilair en onder het donkergroene gewelf vormen fraaie geledende elementen in de ruimte. Langs alle acht wandvlakken staan drie iets opklimmende banken met bolknoppen en koperen kandelaars tegen de achtergrond van een lambrisering. De banken en de hoge lambrisering geven de ruimte een voornaam en tegelijk intiem karakter. De voorname allure wordt versterkt door de rijk gesneden preekstoel uit ca. 1700, het orgel uit 1727 en de herenbank voor de familie Van Haren-Hemmema. Kansel en herenbank staan tegenover elkaar tussen de gewone banken, het orgel staat op een galerij erboven. Het middendeel van de kerk is gevuld met stijlvolle stoelen.

Aan de noordzijde van de kerk liet de familie Van Haren-Hemmema in 1686 een achtzijdige grafkapel bouwen. Daarin bevindt zich een zwartmarmeren epitaaf voor Willem van Haren (†1708) en zijn vrouw Elizabeth Hemmema (†1688). Deze wordt bekroond door familiewapens en omgeven door een sierrand met bladwerk waarin kindengeltjes en een skelet met zandloper te zien zijn. Ook zijn de woorden *Mundana vana caduca nihil* te lezen, vertaald 'het aardse is ijdel, broos, niets'. De kapel wordt aan de zijde van de kerk afgesloten door twee rijk bewerkte deuren, die door hun geelkoperen vullingen een bijzonder accent in de ruimte vormen. Het bovendeel is gevuld met balusters, het onderste met (beschadigde) familiewapens tussen bladwerk. Boven de deuren zijn de woorden *In morte vita* ('In de dood schuilt het leven') te lezen, en het geheel wordt bekroond door een wit geverfd kuifstuk met allerlei symboliek.

In het midden staat onder een gekroond opengeslagen boek een pelikaan die zijn jongen voedt als een teken van offervaardigheid. Links van het midden zien we een slang en spiegel als tekenen van de voorzichtigheid, een boek met het Lam en de zeven zegels als een verwijzing naar het Laatste Oordeel en een opengeslagen

Van de redactie

Het nummer van *Alde Fryske Tsjerken* dat u in uw hand houdt is geheel gewijd aan de achthoekige kerk van Sint Annaparochie, die ook wel als de Van Harenskerk bekend staat. Aanleiding om uitgebreid stil te staan bij dit bijzondere kerkgebouw en zijn interieur was de overdracht ervan aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken op 13 oktober 2012. Vanaf de eerste planvorming werd de totstandkoming van dit themanummer op energieke wijze begeleid door onze toenmalige voorzitter, dr. Regnerus Steensma. Tot ons grote verdriet overleed hij in december 2012 (zie ook het *In memoriam* elders in dit tijdschrift). Daarom is besloten om hem als eerste het woord te geven, waarbij moet worden opgemerkt dat hij ook verantwoordelijk was voor de meeste foto's in dit nummer. Daarna volgt een inleidend artikel van Bildt-kenner Kees Kuiken, die een groot deel van de bijdragen aan dit nummer levert. In het najaar zal hij aan de Rijksuniversiteit Groningen op zijn onderzoek naar de cultuurgeschiedenis van het Bildt promoveren. Onder de auteurs is vooral hem dank verschuldigd. Wij wensen u veel lees- en ontdekplezier.

Kuifstuk boven de ingang van de Van Harenskapel

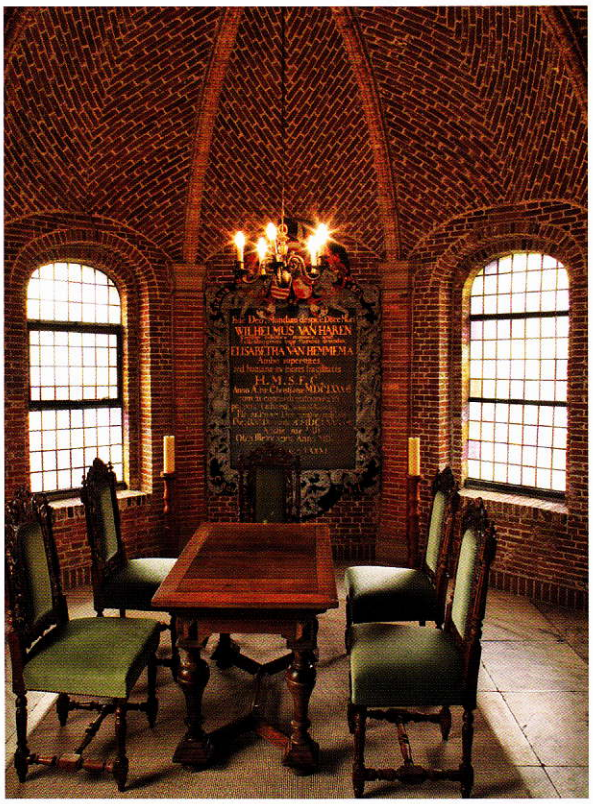

Interieur van de Van Harenskapel met het epitaaf

Skelet met zandloper in de sierrand rond het epitaaf

boek. Rechts van het midden zien we een door een slang met een vrucht omkringelde doodskop en een zandloper (tekenen van dood en vergankelijkheid) aan weerszijden van twee stenen tafelen en een brandende lamp als teken van verstand en waakzaamheid.

Het boek uiterst links en de stenen tafelen rechts verbeelden samen de typisch protestantse tegenstelling tussen Wet en Evangelie. De verhouding tussen beide is vooral uitgewerkt door Johannes Calvijn. Deze wees erop dat de wet een zonde-onthullende werking heeft en de mens tot Christus wil leiden. Bij Galaten 3:19 merkt Calvijn op: 'dat de wet gegeven is om de overtreding openbaar te maken, en alzoo de mens te dwingen tot de erkenning van hun schuld (...). Zoo is dan de wet gekomen, en heeft de slapenden wakker gemaakt; want dit is ware voorbereiding tot Christus'. Een soortgelijk commentaar geeft Calvijn bij Galaten 3:24: 'Kortom de ganse wet was niet anders dan menigerlei oefening, waardoor zij, die zich daarin oefenden, als met de hand tot Christus geleid werden'. Wet en evangelie horen bijeen, oftewel: de wet leidt tot Christus 'opdat wij uit geloof gerechtvaardigd zouden worden' (Galaten 3:24). Dezelfde tegenstelling keert ook terug in de versiering van de trap naar de preekstoel. De gesluierde vrouw onderaan rust met haar ene hand op de wetstafels, terwijl ze met de andere hand naar boven wijst. Daar staat een bazuin blazende vrouwenfiguur met in haar rechterhand het evangelieboek.

De Van Harenskerk vanuit het zuidwesten

KEES KUIKEN

Adelstempel in Sint Annaparochie

De Van Harens en hun kerk

In de eerste vijftig jaar na de bedijking van de polder Het Bildt (1505) trok een gestage stroom boeren van elders, vooral uit het overbevolkte Holland, naar dit vruchtbare 'nieuwe korenland'.[1] Na de troonsafstand van Karel V (1555) ontwikkelden ze zich tot een weerbarstige elite, die zich weinig aantrok van de religieuze en politieke dictaten van Spaanse stadhouders en Friese regenten – hoewel ze officieel als pachters van koninklijk domeinland weinig politieke rechten genoten. Dit veranderde niet toen Friesland zich in 1580 aansloot bij de Republiek der Verenigde Nederlanden. Het Bildt was nu een grietenij met een vanuit Leeuwarden benoemde grietman, maar die liet zich in Het Bildt weinig zien. Meestal trad een plaatselijke herenboer op als zijn 'substituut'.

Vanaf 1600 probeerden de Friese Staten meer greep te krijgen op deze graanrepubliek. De pachters ('Bildtmeiers') werden gelijkgeschakeld met de pachters van voormalig kloosterland ('kloostermeiers') en moesten voortaan extra pachttoeslagen ('propijn') betalen. Het leidde tot gewelddadige conflicten tussen de Bildtse boeren en de Staten. De Staten wonnen en besloten in 1637 een deel van het Bildtse domeinland te privatiseren. Naast pachters kwamen er nu ook enige tientallen landeigenaars in Het Bildt. Alleen de laatstgenoemden hadden voortaan stemrecht in provinciale zaken. Daarmee werd de politieke macht van de plaatselijke boeren fors beknot ten gunste van de grondbezitters, waarvan de meesten elders woonden. Een van deze zogeheten 'buiteneigenaars' was de officier Willem van Haren (1581-1649), ritmeester van de stadhouderlijke garde in Leeuwarden en gunsteling van stadhouder Willem Frederik (1613-1664). Deze benoemde in 1652 Willems zoon Willem (II) van Haren (1626-1708) tot grietman van Het Bildt.

De Van Harens en hun verwanten hebben nog tot 1795 het Bildt als grietman bestuurd. In tegenstelling tot hun voorgangers waren ze nadrukkelijk aanwezig in hun grietenij. Willem van Haren liet in 1673 in het centrale dorp Sint Annaparochie een fraaie ambtswoning bouwen. Die is na 1795 afgebroken, maar een ander symbool van Van Harens macht staat nog altijd middenin het dorp: de in 1681-1682 onder zijn regie gebouwde dorpskerk, de huidige Van Harenskerk. In 2012 heeft *Stichting Alde Fryske Tsjerken* het gebouw overgenomen van de protestantse gemeente.

In de volgende twee opstellen maakt u nader kennis met de Van Harens en hun kerk. Daarna volgt een handvol korte beschouwingen over opvallende details van het gebouw. Met oud-museumdirecteur Sytse ten Hoeve bezichtigen we de preekstoel, met cultuurhistoricus Kees Kuiken de merkwaardige koperen toegangsdeuren van de grafkapel, en met bouwhistoricus Albert Reinstra de koepel. Liturgiehistoricus Regnerus Steensma † beschrijft de symboliek van een bijzonder ornament en de totale inrichting van deze kerk, die als een van de eerste in Friesland is gebouwd voor de protestantse eredienst, en musicoloog Victor Timmer introduceert het orgel. Als toegift gaat Froukje de Jong in op de relatie van Rembrandt met de kerk in Sint Annaparochie: niet de Van Harenskerk maar de in 1681 afgebroken voorganger ervan, waar hij in 1634 trouwde.

Kees Kuiken (www.prosopo.nl) is godsdiensthistoricus en sinoloog en werkt als zelfstandig onderzoeker en vertaler. Dit najaar hoopt hij in de Franeker Martinikerk te promoveren op Het Bildt is geen eiland. Capita cultuurgeschiedenis van een vroegmoderne polder.

Noten

1 Tenzij anders vermeld, verwijzen mijn bijdragen naar H. Sannes, *Geschiedenis van het Bildt I* (Franeker 1951), en naar mijn later dit jaar te verschijnen proefschrift *Het Bildt is geen eiland. Capita cultuurgeschiedenis van een vroegmoderne polder*.

Jhr. Willem van Haren (1626-1708), bouwheer van de Van Harenskerk. Gravure door A. Blooteling (1680) naar een schilderij door B. Vaillant

KEES KUIKEN

De kerk centraal

De Van Harenskerk als machtssymbool

Net zoals zijn voorgangers liet de in 1652 benoemde grietman Willem van Haren zich de eerste jaren weinig in Het Bildt zien. Zijn familie bezat toen een stadskasteel aan de Grote Kerkstraat in Leeuwarden. Willems vader was bevriend met de Friese edelman Doeke van Hemmema, een collega-officier van de stadhouderlijke garde. Doekes familie had een landgoed bij Sint Jacobiparochie. Daar logeerde de grietman in 1657-1658. In het laatste jaar trouwde hij in Leeuwarden met Lijsbet van Hemmema, met wie hij in november 1658 lidmaat van de kerk in Sint Annaparochie werd. In het hart van dit dorp huurde hij een huis dat hij in 1664 of 1665 kocht. Omstreeks 1673 liet hij het moderniseren tot een 'state' met tuinen, singels, vijvers en plantages.

VAN ABSENTEÏSME NAAR BESCHAVINGSOFFENSIEF

Uit deze ontwikkeling blijken drie zaken. Van Haren wilde zich zowel in godsdienstig als in politiek opzicht nadrukkelijker dan zijn voorgangers manifesteren als plaatselijk gezaghebber, waarbij hij zich in godsdienstig opzicht uitdrukkelijk identificeerde met de 'publieke' kerk. Zijn huwelijk met Van Hemmema en de allure van zijn residentie wijzen er bovendien op dat Van Haren zich na 1650 begon te gedragen (en werd erkend) als lid van de Friese aristocratie. Anders dan de stichtingsplaquette in hun grafkapel doet geloven, waren de Van Harens namelijk niet van oude adel. Enkele voorouders waren in de vijftiende eeuw schepen in Aken. Latere generaties traden op als bestuurder ('drost') in de Brabantse heerlijkheden van de Nassau's. Als loyale dienaars van deze familie verhuisden ze met Willem van Oranje naar Holland en in 1584 met diens broer Willem Lodewijk naar Friesland. Toen diens opvolger Ernst Casimir in 1632 werd begraven, vermeldde het uitvaartverslag ritmeester Willem van Haren voor het eerst met een adellijk predicaat ('jonker'). Toen de jonge Willem van Haren echter in 1640 in Franeker ging studeren, schreef hij zich nog niet in als *nobilis* (edelman), zoals enige jaargenoten deden. Zijn achterneef Adam deed dit in 1699 wel. Daarmee was de 'veredeling' van de Van Harens voltooid.

Hoewel de Van Harens in 1566 niet deelnamen aan het Verbond der Edelen (ze waren immers niet van adel), bestaat aan hun calvinistische gezindheid geen twijfel. Niet voor niets werd grietman Willem van Haren in 1658 belijdend lidmaat van de publieke kerk. Uit de dagboeken van stadhouder Willem Frederik weten we dat 'de oude Van Haren' zich sterk ergerde aan de macht van de katholieke geestelijkheid in Brabant, waar hij voor de Staten-Generaal een onderzoek instelde. Toen grietman Van Haren in 1655 een nieuw stemkohier voor Het Bildt opstelde, noteerde hij dan ook minutieus hoeveel 'menisten' (doopsgezinden) en 'papisten' (katholieken) elk dorp telde. Vooral het lokale bestuurscentrum Sint Annaparochie bleek toen een doopsgezind bolwerk. De verhuizing van de Van Harens van Leeuwarden naar dit dorp, als het ware in het hol van de leeuw, betekende het begin van een calvinistisch beschavingsoffensief in Het Bildt. Dit kreeg ook vorm in een kerkbouwcampagne: eerst in Vrouwenparochie, daarna in Sint Annaparochie zelf.

DE GENERALE REPETITIE: VROUWENPAROCHIE

Wanneer Van Haren goed heeft geteld, was Vrouwenparochie, in weerwil van zijn rooms klinkende dorpsnaam, in 1655 het meest calvinistische dorp in Het Bildt. Het had ook de meest bouwvallige kerk. Omstreeks 1525 waren in Het Bildt met subsidie van keizer Karel V drie stenen parochiekerken verrezen. Ze waren gewijd aan leden van de 'Heilige Maagschap': de maagd Maria ('Vrouwenparochie'), haar moeder Anna en haar neef, de apostel Jacobus[1]. Deze groep patroonheiligen werd in de zestiende eeuw veel

De drie Bildtse parochiekerken omstreeks 1545. De middelste ('s. anna') heeft een dwarsschip. Nationaal Archief, Den Haag, coll. Hingman

vereerd in kringen van de keizerlijke hofadel.[2] Van de zestiende-eeuwse stenen kerken van Sint Jacobiparochie (vervangen in 1842) en Sint Annaparochie (vervangen in 1682) staat vast dat ze uiteindelijk een kruisvormige plattegrond hadden. Die van Sint Jacobiparochie staat afgebeeld op een achttiende-eeuwse 'huisje-boompje-beestjekaart' van het dorp. Bij het grondwerk voor een buitenportaal in Sint Annaparochie zijn in 1902 resten gevonden van het dwarsschip. Op de hierboven afgebeelde zestiende-eeuwse kaart hebben de drie kerktorens uivormige bekroningen (in het Bildts: *sipels*). Op een andere kaart uit dezelfde periode staan in *s. iacob* en *s. anna* echter kerkjes met lage, vrijstaande klokkentorens, zoals we die ook in Groningen kennen. In *onser vrouwe* stond een zaalkerkje met aangebouwde toren. De in 1670 op kosten van de Friese Staten op deze plek nieuw gebouwde zaalkerk

Sint Annaparochie (alias 'Altena') in 1570. De kerktoren is bekroond met een sipel. Kaart door de dorpsschoolmeester Jan Jans
(© 2005 Stichting Ons Bildt, Sint Annaparochie)

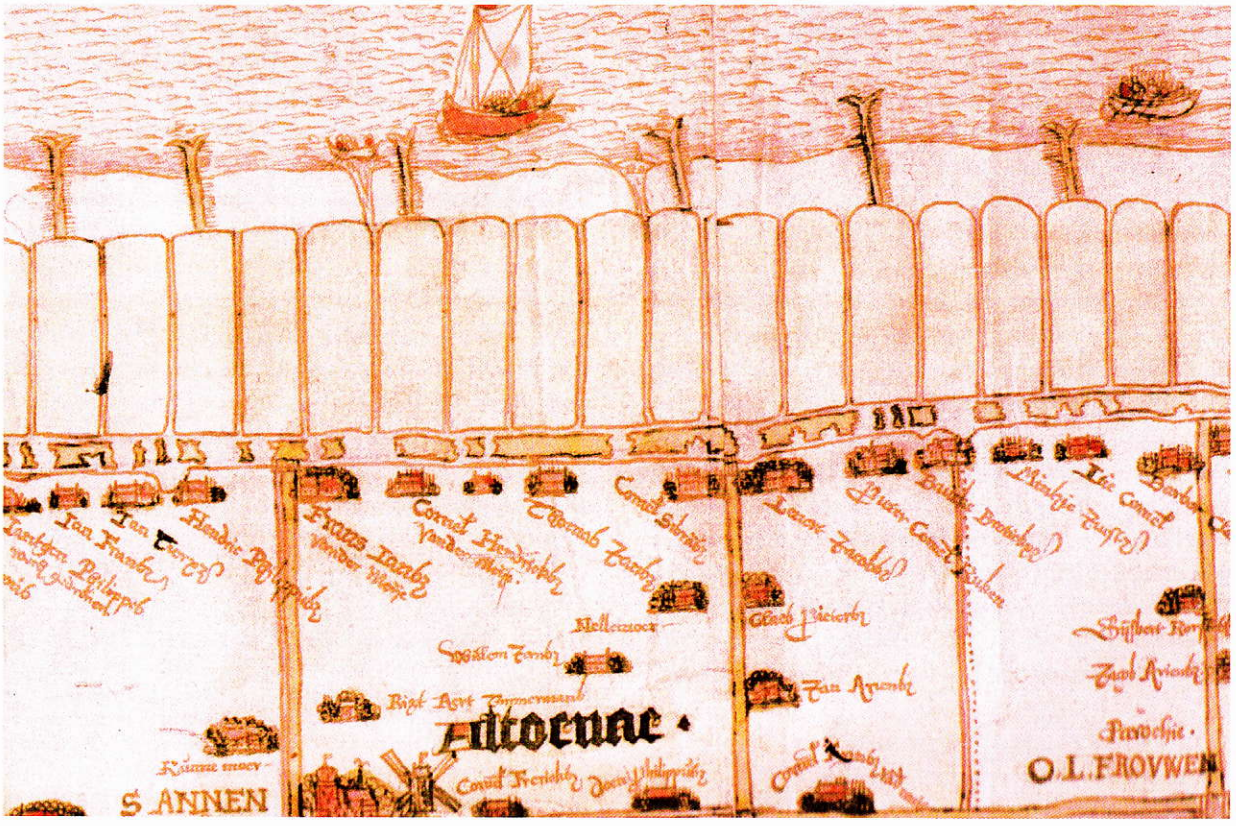

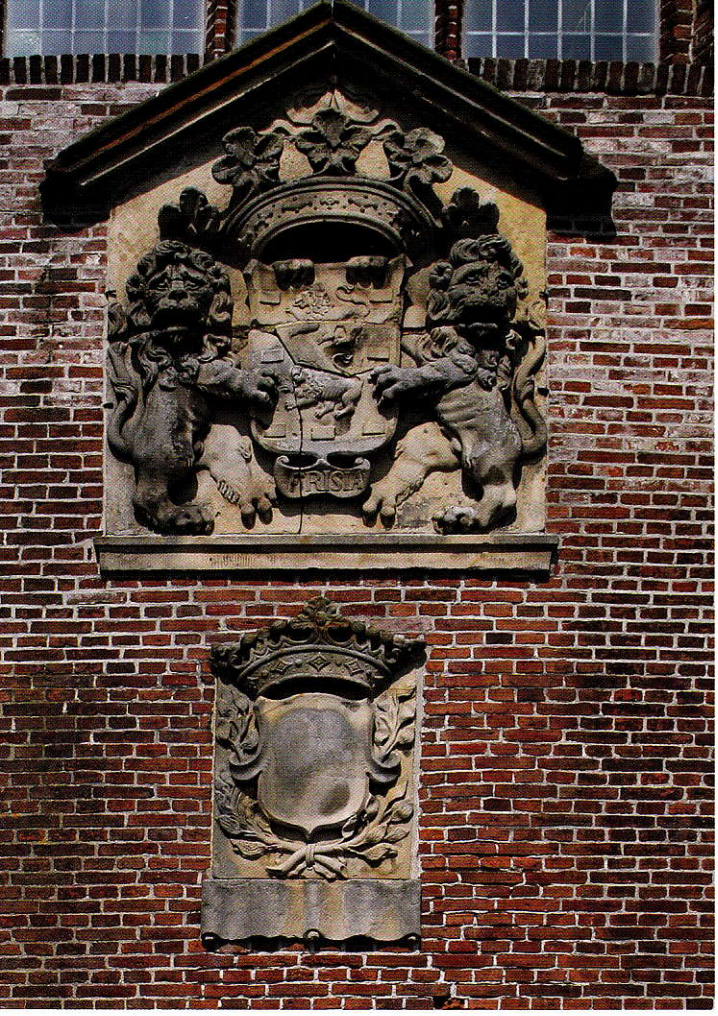

De financier en de bouwheer vereeuwigd in de zuidmuur van de Van Harenskerk: wapens van de Friese Staten (boven) en jhr. Willem van Haren (onder, vernield)

volgde waarschijnlijk gemakshalve het plan van de oude.

Grietman Van Haren was in deze jaren zelf Statenlid en heeft ongetwijfeld het nodige lobbywerk voor de kerkbouw verricht. Hij stemde als landeigenaar tevens mee over plaatselijke kerkzaken. In 1655 had hij in Vrouwenparochie twee stemmen, in 1698 vijf. In het nieuwe kerkgebouw kreeg hij een herenbank. Op 19 april 1670 werd namens hem de eerste steen gelegd door het zoontje van de predikant, de in 1662 beroepen ds. Johannes van der Mey uit Leeuwarden. Dat Van der Mey bij Van Haren in de gunst stond, bleek in 1671. Van Haren, die sinds 1659 voor de Staten-Generaal optrad als diplomaat, nam hem toen mee op een gezantschap naar Zweden.

Met de nieuwbouw van de kerk in Vrouwenparochie in 1670 zette voor het eerst een Bildtse grietman een duidelijk stempel op de inrichting van een kerkgebouw. Het smaakte kennelijk naar meer, want tien jaar later 1680 nam Van Haren, die nog altijd Statenlid was, het voortouw voor de vervanging van de kerk in zijn woonplaats Sint Annaparochie. In de subsidieaanvraag bij Gedeputeerde Staten, waarvan hij de voorgaande drie jaar eveneens lid was geweest, pleitte hij uitvoerig voor nieuwbouw van deze 'geringe en gans slechte kerk'. Het plan slaagde: in 1681 machtigden de pachters en landeigenaars Van Haren om de nieuwe kerk te laten bouwen.

SAMENWERKING MET DE DORPSELITE

Na de succesvolle vervanging van de kerk in Vrouwenparochie in 1670 moet de vervallen kruiskerk in zijn woonplaats, recht tegenover zijn statige residentie, Van Haren een doorn in het oog zijn geweest. Voor zijn nieuwbouwplannen kon hij naast zijn handvol eigen stemmen ook die van bevriende buiteneigenaars inzetten, met name die van enige aanverwante Friese regentenfamilies.

Maar in plaatselijke kerkzaken hadden ook pachters of Bildtmeiers een stem in het kapittel. Daartoe behoorde vanouds een van de rijkste plaatselijke families: de Bontemans, die juist buiten het dorp een kapitale boerderij met een brouwerij bezaten. Ze voerden vanaf het midden van de zestiende eeuw een aristocratisch aandoende levensstijl. In het koor van de dorpskerk, vanouds de begraafplaats voor de elite, lagen hun graven onder grote zerken met familiewapens. In de tijd dat de grietmannen zich nauwelijks met Het Bildt bemoeiden, zegelde het oudste lid van het grietenijgerecht, de brouwer en herenboer Jan Bonteman (1550-1612), als substituut-grietman. In 1585-1589 trad hij voor het Hof van Friesland zelfs op als 'grietman'. In Van Harens ogen was het minstens zo ergerlijk dat de Bontemans in de zestiende eeuw doopsgezind waren. Hun politieke rol was echter al uitgespeeld toen hijzelf in 1652 grietman werd. De dochter van Jan Bonteman die de brouwerij had geërfd, was in 1625 failliet gegaan. Dat nam niet weg dat in 1655 nog één op de drie landeigenaars in Sint Annaparochie 'menist' was. Tussen calvinisten en menisten heerste toen een soort informele oecumene. Menisten hadden officieel geen zeggenschap in de calvinistische kerk maar traden soms, als het uitkwam, op als kerkvoogd.

Met het calvinistische deel van de dorpselite kon Van Haren niettemin goede zaken doen. Dat bleek uit de toestemming die hij in 1681 kreeg om de nieuwe kerk naar zijn inzicht te laten bouwen. Dat het nog meer dan in Vrouwenparochie een 'tempel voor Gods Woord' werd, kunt u lezen in het volgende artikel. De rol van de grietman, het provinciebestuur en de dorpselite blijkt uit de gedenkstenen die bij het gereedkomen van de kerk in 1682 werden aangebracht. Een neefje van Van Haren metselde een steen met het Friese wapen in de zuidmuur. Het werd geflankeerd door twee poortjes: één met het wapen Van Haren en één met de wapens van twee dorpsbestuurders, Dirk Jans en Arjen Siemens. Deze laatste kwam uit een doopsgezind nest, maar was overgegaan naar de publieke kerk. In 1687 zou hij als eerste van zijn familie trouwen in de Van Harenskerk – een aardig succesje voor het beschavingsoffensief van de grietman, die de eer voor de nieuwe kerk deelde met de dorpsnotabelen en hen daarmee ook stevig aan deze kerk bond.

Noten

1 In de Hervormingstijd werden blijkens een landkaart van Het Bildt uit 1570 ook 'wereldlijke' dorpsnamen gebezigd: Wijngaarden, Altena en Kijfhoek. Na 1600 was het daarmee afgelopen. In het Aantekeningenboek (1604-1636) van de onverdacht protestantse Bildtboer Dirk Jans (editie Hilversum 1993) worden weer alleen 'roomse' namen gebruikt.

2 Zie bijvoorbeeld het drieluik voor de Oostenrijkse grafelijke familie Frangipani door Jan van Scorel (1520).

KEES KUIKEN

Een veelzijdig bouwwerk

De Van Harenskerk als tempel en theater

De herenbank met de wapens van het echtpaar Van Haren-Hemmema. Links is de toegang tot de kapel te zien

Met de nieuwe, voor zijn tijd hypermoderne kerk in het hart van zijn grietenij was Van Haren voorlopig uitgebouwd. In Sint Jacobiparochie was hij niet gegoed en dus niet stemgerechtigd in kerkzaken. Pas in de negentiende eeuw zou een grietman zich daar met de kerkbouw bemoeien. Dat de nieuwe kerk in Sint Annaparochie niet alleen de religieuze agenda (het 'beschavingsoffensief') maar ook de adellijke agenda van Van Haren diende, blijkt in eerste aanleg uit de inrichting. Ook de Van Harenskerk kreeg een herenbank met de wapens van het echtpaar Van Haren-Hemmema. Hun wapens stonden tevens op twee avondmaalsbekers die zij in 1668 hadden besteld bij de Leeuwarder zilversmid Pieter Faber.[1] Hij was in 1658 in hun dorp getrouwd. Bij de aanbieding ontstond enige gêne, want ook twee dorpsnotabelen hadden bekers laten maken. Natuurlijk werden die van het adellijke paar aanvaard. De andere vrome gevers werden beleefd bedankt. De avondmaalsviering draaide voortaan om de Van Harens, zelfs wanneer het paar, zoals in 1683-1685, langere tijd in het buitenland verbleef. Zoals de avondmaalsliturgie de aanwezigheid van Christus oproept in de vorm van brood en wijn, zo riepen de bekers de aanwezigheid van de Van Harens op in de vorm van hun namen en wapens, zelfs wanneer ze niet aan de viering deelnamen.

ADELLIJKE AGENDA'S

Een en ander wijst erop dat de kerkcultuur in het dorp na 1652 steeds meer een adellijke cultuur werd. In Sint Jacobiparochie was hiervan geen sprake. De zilveren avondmaalsbekers in de kerk waren in 1662 geschonken door Willem Dirk Arjens, oud-bijzitter in het grietenijgerecht. Deze herenboer, die in 1652 ook een orgel had betaald, liet zijn wapen onderop de bekers graveren. Van de avondmaalsbekers in de kerk van Vrouwenparochie zijn datum en gevers onbekend.

Adellijke families die in de late Middeleeuwen of in de vroegmoderne tijd een kerk lieten bouwen, hadden veelal nog een extra agenda: de kerk moest de grafkerk van hun familie worden. Bestaande kerken konden deze functie eveneens krijgen. Zo verrees in het koor van de Grote Kerk in Leeuwarden in 1622 een praalgraf boven de grafkelder voor de stadhouderlijke familie. Ook oudadellijke Friese families zoals de Cammingha's en Donia's lieten praalgraven oprichten. Met zulke monumenten onderscheidden deze edelen zich van 'gewone' stads- of dorpsnotabelen. In Sint Annaparochie was echter geen plaats voor een nieuwe grafkelder binnen de kerk. Dit kwam door Van Harens keuze om zijn kerk letterlijk in het middelpunt van het centrale dorp van zijn grietenij te laten bouwen. Een grafkapel op de weinig gebruikte noordzijde van het kerkhof was gezien de plaatselijke verhoudingen beter haalbaar dan het ruimen van graven in de kerk. In de katholieke tijd stond de noordzijde van kerkhoven in een kwade reuk, maar daaraan had de overtuigde calvinist Van Haren duidelijk geen boodschap. Met de grafkapel is in 1686 begonnen.

VORSTELIJKE VOORBEELDEN

De Van Harenskerk is geen traditionele zaalkerk zoals die in Vrouwenparochie maar een achthoekige centraalbouw met een klokhuis er midden bovenop: een vorstelijke, modern ogende tempel voor het Woord Gods. Als prototype geldt in de literatuur de kerk die prins Maurits in 1594-1597 in de vesting Willemstad had laten bouwen. Van Harens keuze voor dit model past binnen het hiervoor beschreven beschavingsoffensief. De calvinistische kerk moest herkenbaar zijn als publieke kerk in het hart van de grietenij. In zijn Leidse studententijd was Van Haren al bekend met dit type kerkbouw. In de jaren 1640 verrees in Leiden de

Ingang aan de zuidwestzijde met wapens van twee dorpsnotabelen

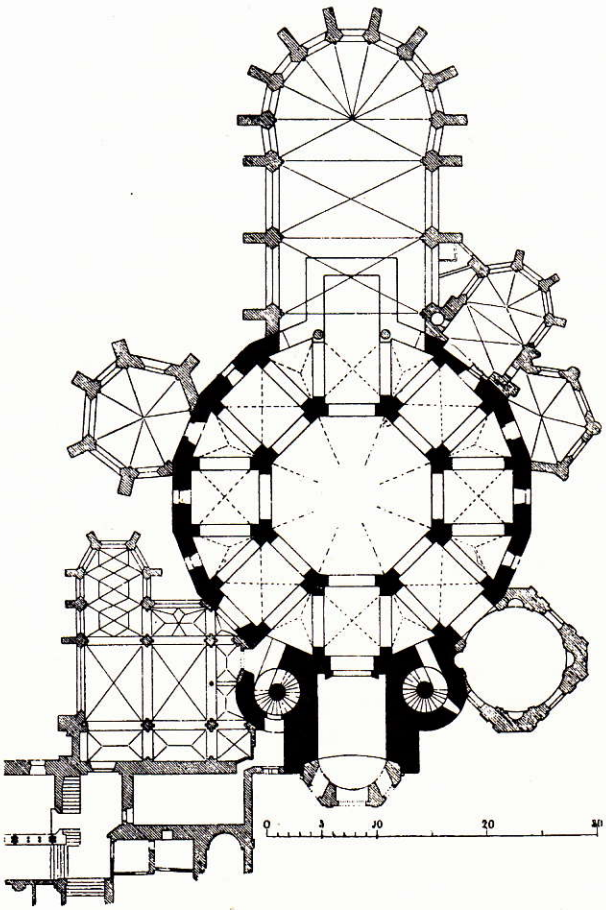

Plattegrond van de Dom te Aken. In zwart de oorspronkelijke centraalbouw. Naar G. Dehio en G. von Bezold, *Die Kirchliche Baukunst des Abendlandes I* (Stuttgart 1888)

Marekerk, een op de 'Tempel van Salomo' in Jeruzalem geïnspireerd achthoekig bouwwerk. Ook deze kerk was een godsdienstpolitiek gebaar, want sinds 1618 heerste in Leiden een exclusief calvinistisch bewind.

Bij nader inzien was dit genre centraalbouw niet zo exclusief calvinistisch als het lijkt. De vermeende 'Tempel van Salomo' in Jeruzalem was in werkelijkheid een middeleeuwse moskee en vooral in Italië wemelt het van de middeleeuwse ronde of veelhoekige katholieke kerken. Het prototype daarvan was de kerk van het Heilig Graf in Jeruzalem. Daarom werd deze vorm ook veelal gekozen voor grafkerken of grafkapellen zoals de hofkapel te Aken (nu in het hart van de Dom), waar de bouwheer Karel de Grote in 814 is bijgezet. De Van Harens stamden zelf uit Aken. Is dit soms een van de inspiratiebronnen geweest voor de bouw van hun Bildtse kerk? De suggestie wordt nog sterker wanneer we ook de grafkapel uit 1686 in de beschouwing betrekken. Aan de noordzijde van de negende-eeuwse hofkapel in Aken is namelijk in de late Middeleeuwen een kapel aangebouwd van ruwweg hetzelfde achthoekige model als de Bildtse grafkapel uit 1686.

Maar of we nu prins Maurits, keizer Karel de Grote of de Bijbelse koning Salomo beschouwen als inspiratiebron voor het ontwerp van de Van Harenskerk (en de laatstgenoemde heeft zeker geen slechte papieren, gezien het decoratieve gebruik in het kerkinterieur van gedraaide zuilen, in de kunstgeschiedenis ook bekend als 'Salomonszuilen'), het lijkt wel duidelijk dat deze zo centraal in het dorp gelegen centraalbouw vooral vorstelijke allure moest uitstralen.

EEN SCHOUWBURG VOOR HET WOORD

Opmerkelijk is dat de opkomst van de calvinistische centraalbouw (de 'preekkerk') samenvalt met die van een type gebouw met dezelfde vorm maar een andere functie: de renaissanceschouwburg. In 1567 opende vlak buiten Londen het oudste bekende voorbeeld, de *Red Lion*. Vermoedelijk was de beschermheer graaf Leicester, een overtuigd calvinist en bevriend met Willem van Oranje. In hetzelfde jaar liet de katholieke overheid in Antwerpen de eerste protestantse preekkerk afbreken. Beide waren achthoekige houten bouwsels. Een schouwburg en een preekkerk stonden goed beschouwd beide in dienst van het gesproken woord: toneelstukken in het eerste geval, het Woord Gods in het tweede.

In traditionele beschrijvingen van beide genres gebouwen ligt het accent vaak op de plaats waar de voorstelling respectievelijk de liturgie zich afspeelt: het podium, de kansel, de dooptuin en de avondmaalstafel. Tegenwoordig is er meer aandacht voor de plaats van het publiek en, in de kerk, de gemeente. In de Van Harenskerk valt dan in de eerste plaats de herenbank op: de 'ereloge' van de Van Harens en hun hofhouding. Op de tweede rang zaten de kerk- en armvoogden in een bank in de dooptuin en op de derde de overige 'gezeten' dorpelingen: in drie cirkelvormige rijen op met blakers verlichte eikenhouten banken. Ze zijn gemaakt door

Tjitse Franses, in 1667 gezel en in 1681 meester-timmerman in het buurdorp Sint Jacobiparochie.

Bij de gemeente in brede oecumenische zin hoorden tenslotte ook de onder de kerkvloer begravenen, ook al waren dat niet allemaal belijdende calvinisten maar ook doopsgezinden en katholieken. In sommige gevallen waren hun graven al vóór de Hervorming aangelegd. Dat de publieke kerk met het kerkhof eromheen diende als begraafplaats voor alle gezindten, betekende echter niet dat andersdenkenden er altijd dezelfde rechten genoten. In het vorige artikel zagen we bijvoorbeeld dat de prominente doopsgezinde familie Bonteman zijn graf had in het koor van de zestiende-eeuwse kruiskerk. De preekkerk die Van Haren in 1681-1682 liet bouwen, was echter compacter dan deze oude kruiskerk. Het Bontemangraf kwam zodoende buiten de nieuwe kerk te liggen: een opvallend signaal dat de machtsverhoudingen na 1650 definitief waren veranderd.

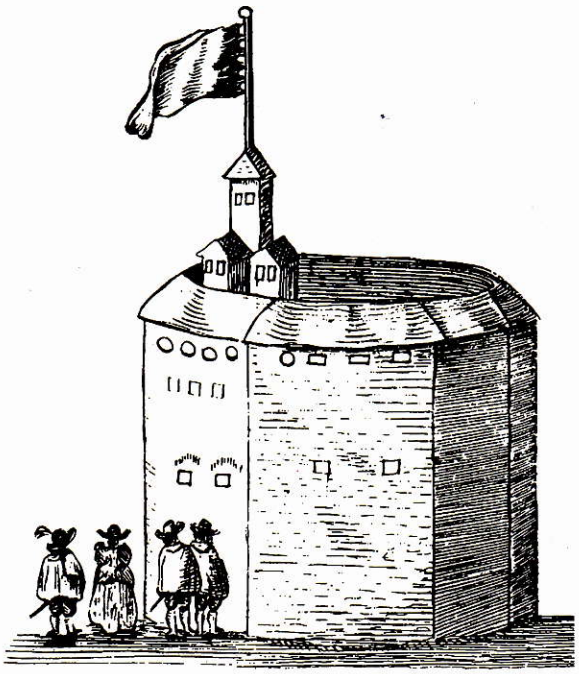

Renaissancetheater – Het achthoekige theater The Globe aan de toenmalige rand van Londen omstreeks 1600. Anonieme gravure

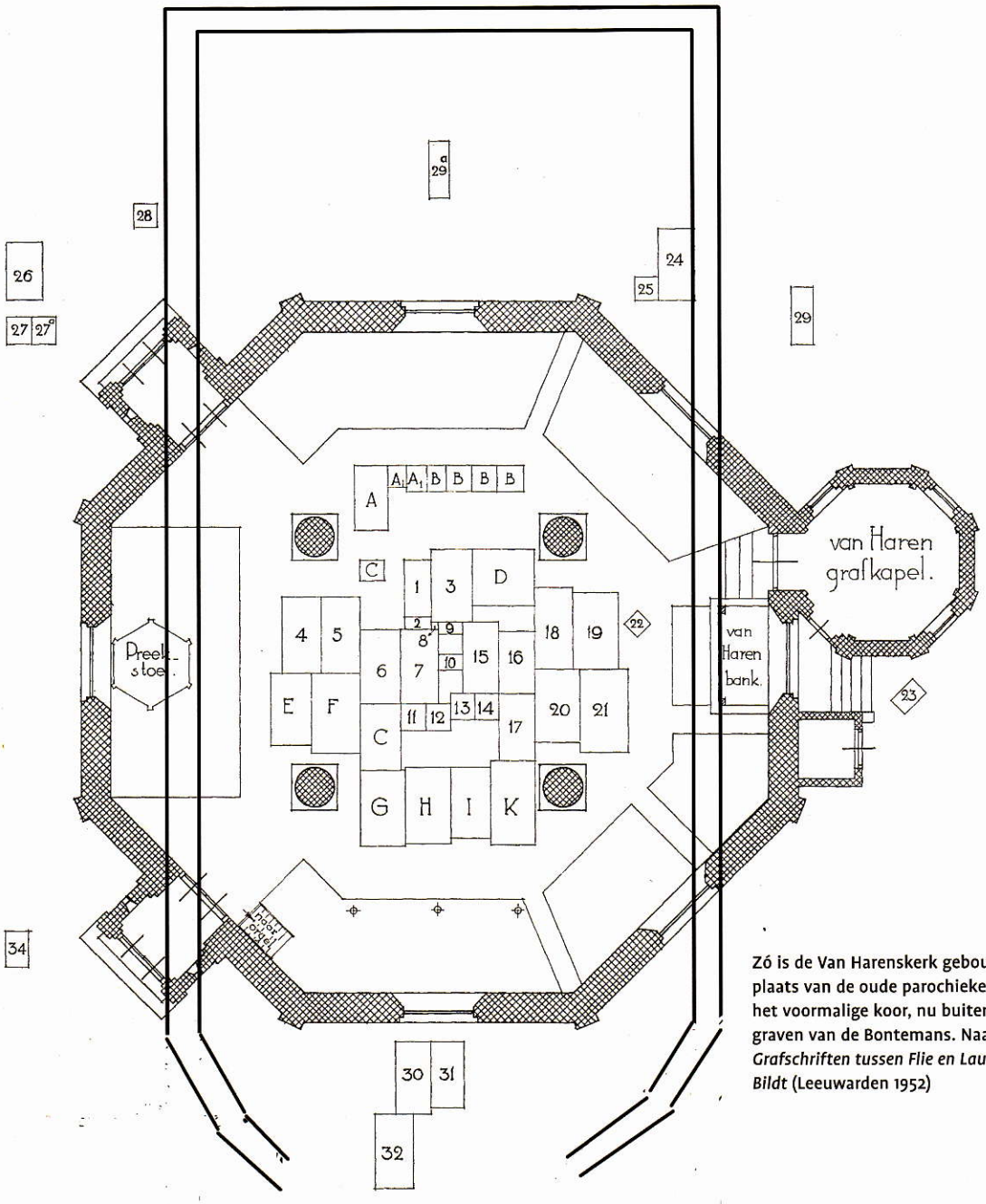

Zó is de Van Harenskerk gebouwd op de plaats van de oude parochiekerk. Onder, in het voormalige koor, nu buiten de kerk, de graven van de Bontemans. Naar H. Sannes, *Grafschriften tussen Flie en Lauwers II: Het Bildt* (Leeuwarden 1952)

Bontemangraf en andere zerken op het kerkhof ten oosten van de huidige kerk, op de plaats van het voormalige koor

Zojuist is het klassieke theater vergeleken met de protestantse liturgie. Een wezenlijk kenmerk van deze laatste is dat de gemeente behalve toeschouwer tevens acteur is: niet alleen bij de uitvoering van psalmen en gezangen en de viering van het avondmaal, maar ook in het ritueel waarin de eigenlijke liturgie is ingebed. In adelskerken zoals de Van Harenskerk was de 'inkomst' van de herenfamilie een rituele gebeurtenis. In de Grote Kerk in Leeuwarden had de stadhouderlijke familie sinds 1662 een eigen ingang. Kort vóór de dienst begon, stopten de hofrijtuigen bij een poortje aan de zijkant van het koor. De trap naar hun ereloge (de 'Prinsenkraak') bevond zich hier direct naast. Ook de adellijke familie Alberda had zo'n 'skybox' in de kerk van Uithuizen. Pas wanneer de voltallige gemeente binnen was, schreden deze heren plechtig naar hun plaats.

Hoe de Van Harens dit hadden geregeld, is niet bekend. Vermoedelijk was het poortje met hun familiewapen voor hen gereserveerd en gebruikten de dorpelingen de andere ingang. Of de grafkapel naast de herenbank als exclusieve wachtkamer dienstdeed, staat niet vast, maar een 'opkomst' door de vleugeldeuren van de kapel zou wel indruk hebben gemaakt. De grafkapel had overigens ten tijde van de Van Harens nog geen eigen buiteningang. Die kwam er pas in 1902. Dat de kapel tevens wachtruimte was, zou je kunnen opmaken uit de stichtingsplaquette uit 1686. De Latijnse tekst memoreert niet alleen de menselijke broosheid, maar roemt ook met nadruk Van Harens 'edele afkomst uit Valkenburg over de Maas'. De kapel was geen openbare ruimte. Alleen de familie en de predikant hadden er toegang. De tekst lijkt dus vooral tot hen gericht en kan dan ook zijn bedoeld als voorbereiding op hun optreden in de kerk. Daarbij kon het bepaald geen kwaad om de familie nog eens te wijzen op hun (in werkelijkheid niet zo oude) adeldom.

Hoezeer de hele kerkdienst draaide om het optreden van de Van Harens, blijkt nog uit één anekdote. Bij de inrichting van de kerk was wel geld gereserveerd voor de herenbank, maar niet voor een bijpassende preekstoel. Naar verluidt is deze zelfs pas na 1688 vervaardigd: niet op kosten van de Staten of de Van Harens, maar met een legaat van de stadhouderlijke familie.[2] Waar of niet, het verhaal onderstreept wel dat de Van Harenskerk behalve een tempel voor Gods Woord ook een theater was waar de bouwheer zijn adellijke ambitie wilde etaleren. Het ontwerp van deze kerk was veelhoekig, maar het gebruik ervan mogen we toch zeker 'veelzijdig' noemen.

Noten

1 M. Stoter, *De Zilveren Eeuw. Fries pronkzilver in de zeventiende eeuw* (tent. cat. (Leeuwarden) Franeker 2000) 61.

2 Zie het artikel van Sytse ten Hoeve elders in dit nummer.

Stichtingsnieuws

Het gerestaureerde orgel van Boksum is op 8 februari opnieuw in gebruik genomen. *Foto Willem de Graaf*

Van het bestuur

OVERLIJDEN DR. REGNERUS STEENSMA

Het algemeen bestuur van de Stichting Alde Fryske Tsjerken heeft op donderdag 14 december 2012 tijdens haar vergadering met leedwezen kennis genomen van het plotselinge overlijden, een dag eerder, van dr. Regnerus Steensma. De heer Steensma was in 1970 medeoprichter van de Stichting en jarenlang bestuurslid en redacteur van de publicaties. Sinds 2010 was hij opnieuw voorzitter van de redactie van dit magazine geworden. Een uitgebreid in memoriam vindt u op de volgende pagina van dit katern met Stichtingsnieuws.

PROTESTANTSE KERK IN NEDERLAND

Het bestuur kijkt met enige bezorgdheid naar de plannen van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) om een landelijke stichting te ondersteunen die overtollige kerkgebouwen wil overnemen zonder meegeefsom ('bruidschat'). Tot verbazing van de Stichting is het niet de bedoeling dat die landelijke stichting zich tot het uiterste inspant de over te nemen kerkgebouwen ook daadwerkelijk te behouden.

Tijdens een expertmeeting in het Landelijk Dienstencentrum in Utrecht, die geheel aan de gebouwenproblematiek was gewijd, werd uitgelegd dat de PKN de lokale kerkgemeenschappen op deze manier wil 'ontzorgen'.

De landelijke stichting die de PKN wil ondersteunen, zal zichzelf moeten bedruipen en aan fondswerving doen bij overheden, cultuurfondsen en niet-kerkelijke particulieren. Diverse aanwezigen waarschuwden dat dit niet erg realistisch is. Burgerlijke gemeenten moeten fors bezuinigen. Cultuurfondsen zullen ook geen stichting willen steunen die zo dicht tegen de kerk 'aan hangt'. Hetzelfde geldt voor niet-kerkelijke particulieren: waarom zouden zij voor de rekening willen opdraaien als de PKN de kerk zelf niet meer overeind kan houden?

Eensluidend was het advies in de richting van de PKN om vooral samen te werken met bestaande organisaties, ook al omdat die kerkelijke wortels hebben. Zowel de stichtingen Behoud Kerkelijke Gebouwen als de Oude Kerken Stichtingen zijn ontstaan vanuit kerkelijke kring. "Prima dat de PKN wil pionieren om de lokale kerkgemeenschappen te ontlasten, maar doe dat alstublieft in overleg met ons", klonk het. "De PKN kan beter de bestaande structuur versterken, en met name ook de 'witte vlekken' helpen opvullen in provincies waar dit soort organisaties nog niet bestaan."

In zijn slotwoord bedankte directeur Haaije Feenstra van de Landelijk Dienstenorganisatie de aanwezigen voor hun inbreng. Hij beloofde nog eens grondig na te denken over zijn plannen op dit punt. Voorzitter Jan Kersbergen van de Stichting Alde Fryske Tsjerken haalde na afloop opgelucht adem: "De beleidsvisie van de PKN kwam eind vorig jaar naar buiten. In de regionale pers werd geschreven dat de PKN hulp van Friese zijde zou krijgen. Dat bericht werd overgenomen door het blad *Kerkbeheer* van de Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer. Zoiets kan de kerkrentmeesters in Friesland, die onze gesprekspartners zijn bij overnameprocessen, maar al te gemakkelijk op het verkeerde been zetten. Overdracht zonder instandhoudingsfonds is niet realistisch. Ik heb de indruk gekregen dat Feenstra dit nu ook goed ziet."

In memoriam dr. Regnerus Steensma (1937-2012)

Justin E.A. Kroesen

Op 13 december 2012 overleed dr. Regnerus Steensma op 75-jarige leeftijd in zijn woonplaats Buitenpost. Zijn plotselinge heengaan was een grote schok voor de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Dat geldt in het bijzonder voor de redactie van dit tijdschrift, waarin hij de voorzittersrol vervulde. Hij zal zeer gemist worden als acquisiteur, procesbewaker, aanjager, redacteur, auteur en – last but not least – als kerkfotograaf.

Op 9 september 1970 was Regnerus Steensma één van de oprichters van de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Sindsdien heeft hij zich op vele manieren voortdurend voor de Stichting ingespannen. Tussen 1971 en 1985 was Steensma, met een korte tussenpoze als adviseur, lid van het Dagelijks Bestuur, grotendeels als voorzitter. Ook was hij vanaf het begin tot 1987 lid van de redactie van het tijdschrift. Deze taak pakte hij in 2010 weer op. Hij ontwierp een aantrekkelijk nieuw format als opvolger voor *Keppelstok* en spande zich als voorzitter zeer in voor de invulling en de vormgeving van de nummers. Steensma nam een groot deel van de acquisitie op zich en was veel op pad in de provincie voor het maken van foto's.

Regnerus Steensma werd in 1937 als boerenzoon geboren in Tirns bij Sneek. Hoewel hij zijn hele leven aan de universiteit in Groningen werkzaam was, bleef hij een Fries in hart en nieren. Hij studeerde af in de theologie met een friestalige doctoraalscriptie over *Geastlik libben yn Wûnseradiel* en wijdde zijn proefschrift aan het verdwenen klooster Thabor, dat op een steenworp afstand van zijn wieg had gestaan. Na zijn promotie bleef hij verbonden aan de theologische faculteit, eerst als docent en later als hoofddocent en als bestuurder. Ook werd hij directeur van het daar gevestigde Instituut voor Liturgiewetenschap. In de jaren zeventig keerde hij terug naar "it heitelân", waar hij met zijn vrouw Elly en zijn twee zonen Romke en Hedzer in een monumentale voormalige pastorie in Kollum ging wonen. Later verhuisde hij naar Buitenpost.

In zijn publicaties heeft Steensma vele facetten van de oude Friese kerken belicht. Al in 1966 publiceerde hij het boek *Vroomheid in hout en steen*, dat een groot publiek bewust maakte van de bijzondere waarde van het religieuze erfgoed in de noordelijke provincies en zo een belangrijke aanzet gaf tot het succes van de Stichtingen Alde Fryske Tsjerken en Oude Groninger Kerken (ook van die stichting was hij mede-oprichter, in 1969).

Tot zijn vele publicaties over Friese kerken behoren *Langs de oude Friese kerken* (1971), het rapport *Om het gezicht van Friesland* (1975), *Aldfaers erf: Frieslands verleden in beeld* (1981), *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik* (als redacteur, 1985), *Het Friese kerkinterieur. Geloof, dood en adel in monumentale beeldtaal* (1995), *Monumentale kerken in Achtkarspelen* (2009), *De Sint-Gertrudiskerk in Workum* (2010), en *De koorbanken in de Martinikerk te Bolsward en hun Europese context* (2012).

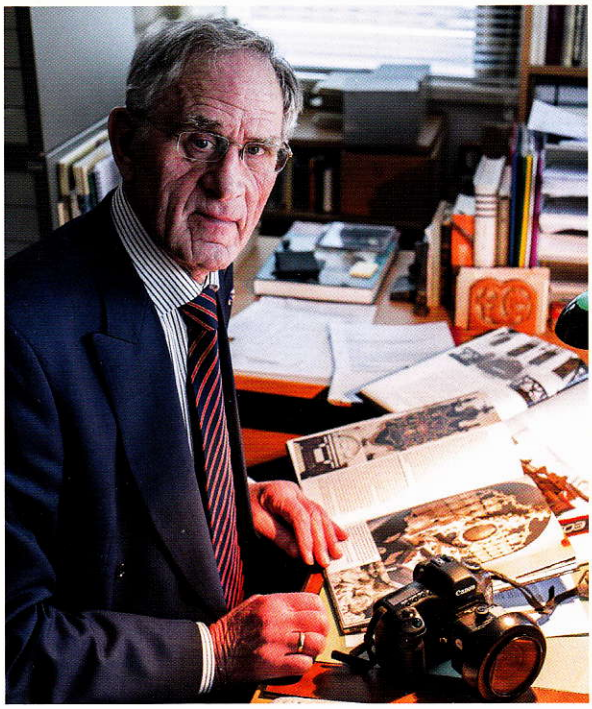

Regnerus Steensma in zijn werkkamer in Buitenpost, december 2012. *Foto Erik Veenstra/De Streekkrant*

In *Keppelstok* en *Alde Fryske Tsjerken* verschenen van zijn hand vele artikelen over uiteenlopende onderwerpen, waaronder romaanse en gotische kerkbouw, liturgische wandnissen, zijaltaren, muurschilderingen, preekstoelen, doophekken, herenbanken, tekstborden en rouwborden.

Regnerus Steensma had zijn sporen als wetenschapper ruimschots verdiend – op zijn naam staan meer dan 180 publicaties! – maar sloot zich nooit op in een ivoren toren; steeds hield hij oog voor maatschappelijke ontwikkelingen binnen de kerk en op erfgoedgebied in Friesland en daarbuiten. De combinatie van wetenschappelijke vakkennis en maatschappelijke gerichtheid was een belangrijke aanleiding om hem in 1998 te benoemen tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

De erfenis die Regnerus Steensma heeft nagelaten is groot en veelzijdig. De Stichting Alde Fryske Tsjerken is hem grote dank verschuldigd voor alles wat hij heeft betekend voor de alde Fryske tsjerken, als 'founding father', secretaris en bestuurslid van de Stichting, als adviseur, auteur, redacteur en fotograaf. Naast al deze hoedanigheden zal hij vooral ook door zijn markante energieke en doelgerichte persoonlijkheid in de redactie en daarbuiten node gemist worden.

Justin Kroesen volgde Regnerus Steensma in 2004 op als docent en onderzoeker aan de theologische faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen.

SCHENKINGEN EN LEGATEN

De Stichting heeft eind vorig jaar twee bijzondere legaten ontvangen. Een echtpaar dat anoniem wil blijven heeft de Stichting een bedrag van € 250.000 nagelaten voor de instandhouding van de kerken. Een inwoner van Leeuwarden heeft € 50.000 geschonken voor de oprichting van een nieuw orgelfonds. De Stichting is bijzonder ingenomen met deze bijzondere schenkingen, aldus voorzitter Jan Kersbergen. "Het Rijk heeft haar subsidieaandeel voor de instandhouding van kerken verlaagd. Daarom heeft de Stichting de komende jaren meer 'eigen geld' nodig", legt Kersbergen uit. "Voorheen subsidieerde het Rijk het onderhoud van kerken met 65%. Met ingang van 2013 is dat percentage verlaagd naar 50%. Dat betekent dat de Stichting aanzienlijk meer geld zelf moet opbrengen."

In 2011 vond de Stichting een tiental cultuurfondsen bereid te helpen met de instandhouding. Een aantal fondsen gaf daarbij aan dat de steun alleen voor de periode 2011-2016 zou gelden. Ook in de periode daarna moet het werk kunnen doorgaan, aldus Kersbergen. "Om te kunnen voorzien in het steeds grotere eigen aandeel dat de komende jaren moet worden opgebracht, is de Stichting een paar jaar geleden begonnen zelf een 'instandhoudingsfonds' op te bouwen. Het recent ontvangen legaat wordt aan dit fonds toegevoegd. Het is niet onze bedoeling om op dit fonds in te teren; alleen het rendement ervan wordt gebruikt."

Het andere legaat dat ontvangen is, wordt gebruikt om orgels te restaureren. Plaatselijke Commissies die bezig zijn met fondsenwerving voor de restauratie van 'hun' orgel, kunnen op dit fonds een beroep doen voor maximaal 'de laatste 10%'. De Stichting kan de restauratie van orgels zelf maar beperkt prioriteit geven. Het in standhouden van de kerk (het casco) is veel urgenter. "Aan een prachtig gerestaureerd orgel heb je niets als het dak erboven lekt", legt Kersbergen uit. "We komen nog steeds middelen tekort om alle kerken goed in stand te kunnen houden. Vandaar dat onze orgels alleen gerestaureerd worden als Plaatselijke Commissies in actie komen, en ook alleen als het orgel nog regelmatig gebruikt wordt, zoals in Boksum."

De Stichting restaureerde eerder de orgels van Sint-Jacobiparochie (1983), Blessum (1995), Terband (2003), Hegebeintum (2004), Zweins (2004) en Boksum (2011-2013).

PERSONELE AANGELEGENHEDEN

Met het oog op de steeds complexer wordende financiële verantwoording van de werkzaamheden in het kader van de regeling Besluit Rijkssubsidiëring Instandhouding Monumenten (BRIM) heeft het bestuur besloten de organisatie te versterken met een controller. Dit is invulling gegeven in de persoon van Leo Groen uit Sumar. De heer Groen heeft eerder onder meer gewerkt bij Rabobank Nederland. Hij heeft een aanstelling van één dag in de maand (tegen ideëel tarief) gekregen. Daarnaast helpt hij de Stichting als vrijwilliger enige uren in de maand op financieel administratief gebied.

Pagina 18: Interview met Leo Groen

Van de Emmakade

INGEBRUIKNAME ORGEL BOKSUM

De Stichting heeft op vrijdag 8 februari het geheel gerestaureerde orgel van Boksum, een van de oudste orgels van Friesland, opnieuw in gebruik genomen. Tijdens een feestelijke bijeenkomst in de Sint Margrietkerk vertelde directeur Peter van Rumpt van orgelbouwer Pels & Van Leeuwen uit Den Bosch wat er allemaal onder handen is genomen. Orgeladviseur Aart van Beek liet horen hoe het orgel nu klinkt. Er is bijna twee ton geïnvesteerd in het instrument.

Het plan voor de restauratie werd in 2005 gemaakt door (de in 2011 overleden) orgeladviseur Jan Jongepier uit Leeuwarden. Medio 2008 begon de Plaatselijke Commissie van Boksum met de fondsenwerving. De vrijwilligers hadden reeds een kleine halve ton aan toezeggingen binnen, toen de Stichting in 2010 onverwachts de kans kreeg om te profiteren van een speciale regeling van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Via die regeling mochten de toenmalige 37 Aangewezen Organisaties voor Monumentenbehoud, waarvan de Stichting er één is, in totaal € 16 miljoen verdelen aan op de plank liggende projecten. Naast het orgel van Boksum heeft de Stichting toen ook de restauratie van de dakruiter van Kortezwaag ingediend. Dit laatste project werd in augustus 2011 opgeleverd.

Orgeladviseur Aart van Beek achter de toetsen van het orgel van Boksum. *Foto Willem de Graaf*

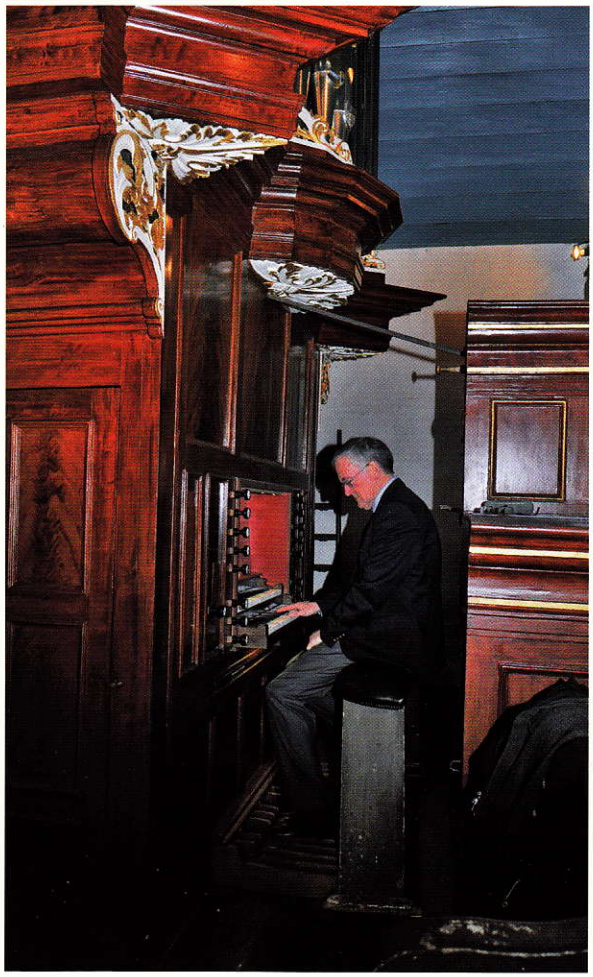

Uitgangspunt voor de restauratie was herstel van het orgel in de aangetroffen staat. Dat doet volgens het rapport van Jongepier uit 2005 "optimaal recht" aan de geschiedkundige ontwikkeling van het orgel. De ingebruikname trok een groot aantal belangstellenden naar de kerk van Boksum. Directeur Peter van Rumpt van orgelbouwer Pels & Van Leeuwen toonde zich bijzonder tevreden met het resultaat: "Het klinkt nu misschien nog wel mooier dan in 1918."

BRIM-ONDERHOUD

Nu de restauraties van de kerk van Wier en het orgel van Boksum zijn afgerond, kan de Stichting zich volledig concentreren op het onderhoud in het kader van de Rijks subsidieregeling BRIM. In de eerste maanden van dit jaar zijn de vorig jaar begonnen werkzaamheden afgerond aan de kerken van Terband, Katlijk, Jorwert en Uitwellingerga. In Terband was de dakruiter er een stuk slechter aan toe dan gedacht. Daar moest nogal wat hout en lood vervangen worden. De dakruiter kan er nu weer lange tijd tegen. Op verzoek van de Plaatselijke Commissie is in het keukentje een boiler aangebracht en kwam er een nieuwe geluidsinstallatie.

In Katlijk zijn de onderhoudswerkzaamheden gecombineerd met het inbouwen van een aanrecht in de consistorieruimte. Voorheen moesten de vrijwilligers van de Plaatselijke Commissie de vaat doen bij een aanrecht dat in een kast was ingebouwd. Met meer dan dertig huwelijken per jaar werd dat wel erg bezwaarlijk. Onder het nieuwe aanrechtblad is een vaatwasser geplaatst.

In Jorwert is een klein deel van het geplande onderhoud uitgevoerd. De kerk heeft nooit dakgoten gekend. Om de afvoer van het water te verbeteren is rond de kerk een nieuwe drainage aangelegd.

Voor dit jaar is een groot aantal onderhoudswerkzaamheden gepland aan de kerken van Peins, Sibrandahûs, Goïngaryp, Hegebeintum, Westernijtsjerk, Boer, Zweins, Schurega, Swichum, Britsum, Feinsum, Hijum, Blessum, Britswert, Olterterp, Oostrum, Bears, Jouswier en aan de klokkenstoel in Nijeholtwolde. De werkzaamheden variëren van schilderbeurten tot herstel van metsel- en voegwerk en van herstel van een dak tot herstel van kozijnen en deuren. De werkzaamheden worden mogelijk gemaakt dankzij de Rijksbijdrage (65 procent) en de steun van een tiental voornamelijk Friese cultuurfondsen (zie 'Alde Fryske Tsjerken nr.5 , december 2011, blz 11).

Rond de kerk van Jorwert is nieuwe drainage aangebracht. *Foto Gerhard Bakker*

GEBRANDSCHILDERDE GLAASJES SWICHUM

De Ottema-Kingma Stichting heeft op vrijdag 11 januari een viertal gebrandschilderde glaasjes van de Aytta's uit de kerk van Swichum overgedragen aan de Stichting Alde Fryske Tsjerken. De glaasjes dateren uit de zeventiende eeuw en zijn hoogstwaarschijnlijk afkomstig uit het in 1912 gesloopte 'Aytta Godshuis', een onderkomen voor arme lieden dat ten oosten van de kerk heeft gestaan. Na wat omzwervingen zijn ze in 1987 door de Ottema-Kingma Stichting aangekocht en een jaar of tien later op aandringen van de toenmalige Leeuwarder monumentenambtenaar Peter Karstkarel in een glas-in-lood frame in het kerkje van Swichum geplaatst.

Omdat er bij de reparatie in 1997 geen goede lijm was gebruikt, waren twee van de glaasjes uiteengevallen. Ze zijn nu in opdracht van de Ottema-Kingma Stichting opnieuw gerestaureerd. Tijdens de officiële overdracht konden ze worden herplaatst in het koor. Op de glaasjes zijn een kleurige goudvink, een narcis en een cartouche met de mededeling 'Jr. Aytta van Swichum A 1626' geschilderd.

In de *Leeuwarder Courant* van 18 januari wordt de geschiedenis van de glaasjes beschreven door Peter Karstkarel. Hij vermoedt dat ze afkomstig zijn uit het atelier van de familie De Heer. "De kort na 1600 geboren Margaretha schilderde in dezelfde stijl en sfeer. Deze glaasjes nemen een opvallend fleurige plaats in tussen de kunst van Friesland uit het begin van de Gouden Eeuw."

NIEUWE VRIJWILLIGERS

De Stichting heeft een groot aantal vrijwilligers die zich op velerlei manier inzetten voor het behoud van het Friese religieuze erfgoed. Van de 41 kerkgebouwen die de Stichting in eigendom heeft overgenomen, worden er ruim dertig beheerd door Plaatselijke Commissies. Deze bestaan uit gemiddeld zeven vrijwilligers. Dat zijn bij elkaar al zo'n tweehonderd vrijwilligers.

Ook het bestuur van de Stichting bestaat uit onbezoldigde vrijwilligers, evenals de excursie- en de redactiecommissie. Vanuit Kollum wordt de website beheerd door vrijwilliger Henk Nauta. Op het bureau in Leeuwarden wordt de bibliotheek en het archief beheerd door Arnoud Klokke. Hij heeft dit voorjaar bij het ordenen van het archief ondersteuning gekregen van onze nieuwe vrijwilliger Henk Veenstra uit Zwaagwesteinde. Toevallig of niet was Veenstra in 1984 de bedenker van de toen nieuwe naam 'Keppelstok' voor onze donateursuitgave die voor die tijd simpelweg 'Publicatie' werd genoemd. In het jubileumjaar 2010 veranderde de naam 'Keppelstok' overigens in 'Alde Fryske Tsjerken'.

Alle eerdere publicaties zijn inmiddels gedigitaliseerd; deze zullen te zijner tijd ook vindbaar zijn op de website. De papieren voorraad Publicaties en Keppelstokken wordt vernietigd, op enkele exemplaren na, omdat er

De zeventiende-eeuwse glaasjes van de Aytta's zijn opnieuw gerestaureerd en in een passend raamwerk in een van de koorramen in de kerk van Swichum geplaatst. *Foto Peter Karstkarel*

Voorzitter Douwe de Vries van de Ottema-Kingma Stichting ondertekent de akte van overdracht van de glaasjes van Swichum. *Foto Arnoud Klokke*

Kunstwerken van Claudy Jongstra in de kerk van Peins. *Foto Gerhard Bakker*

nauwelijks nog bestellingen voor binnenkomen. Wie belangstelling heeft, kan daarvoor terecht in de webwinkel op onze website. Voor mensen die geen computer hebben, is een papieren bestelformulier met ons aanbod uit de webwinkel aan dit nummer toegevoegd.

Onze bouwkundige Willem de Graaf heeft twee vrijwilligers gevonden die hem kunnen helpen bij kleine klusjes waarvoor het niet zinvol is om daarvoor een aannemer in te huren. Dat varieert van het opruimen van ons depot in Dokkum tot het bevestigen van ons logo naast de voordeuren van de kerkgebouwen die de Stichting overneemt. Deze vrijwilligers, Romke F. Wielstra en Jinse de Jong, kunnen ook de Plaatselijke Commissies ondersteunen bij werkzaamheden die ze zelf mogen doen, zoals het schoonmaken van de kap en toren.

TROUWFOLDER

Huwelijksdiensten vormen een belangrijke bron van inkomsten voor de Plaatselijke Commissies. Om het gebruik van onze kerkgebouwen als trouwlocatie te bevorderen, heeft de Stichting vorig jaar een speciale 'Trouwfolder' laten maken die verspreid wordt via al onze kerken, en via bruidsmodewinkels en gemeentehuizen. De Trouwfolder is op zondag 18 november gepresenteerd tijdens een bruidsbeurs in onze kerk in Swichum. Wilt u een exemplaar voor bijvoorbeeld uw kinderen of kleinkinderen aanvragen, stuur dan even een mailtje naar info@aldefrysketsjerken.nl of bel tijdens kantooruren van maandag tot en met donderdag tussen 09.00 en 17.00 uur naar het bureau op 058-2139666.

DONATEURSBIJEENKOMST

De jaarlijkse donateursbijeenkomst is dit keer op zaterdag 19 oktober in de kerk van Peins. Hier zal viltkunstenaresse Claudy Jongstra uit Spannum, die de kerk gebruikt als toonzaal voor bezoekende groepen van (binnenhuis-) architecten, vertellen over haar werk. In het tweede gedeelte van het programma wordt u bijgepraat over actuele ontwikkelingen rond de Stichting, en is er ruime gelegenheid voor het stellen van vragen.

Column

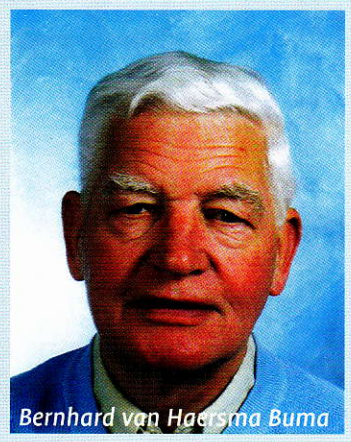
Bernhard van Haersma Buma

Koningsjaar

Welk kerkinterieur in Friesland is het meest afgestemd op dit feestelijke inhuldigingsjaar van de nieuwe koning? Onwillekeurig zullen velen bij die vraag de gedachten laten uitgaan naar de Grote Kerk in Leeuwarden, waar de Friese Nassaus zijn begraven en het koor als gedachtenisruimte herinneringen oproept: monumenten, wapenborden, gebrandschilderde ramen. Vanaf 1948 (het vijftigjarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina en haar troonsafstand) is opnieuw een plechtige sfeer geschapen, waarin de band met het Oranjehuis is bevestigd.

Maar feestelijk? Als er één kerk is, waarop dát woord van toepassing is, dan is het de Waalse Kerk in de Grote Kerkstraat onder de rook van de Grote Kerk.

Aan de buitenkant een onopvallend gebouw in de gevelwand, niet veel groter dan de aangrenzende huizen. Maar wie binnenkomt wordt overweldigd door het schitterende front van het orgel dat in 1736 door de vrouw van stadhouder Willem IV, de Engelse koningsdochter Anna, is aangeboden. Een vorstelijk geschenk inderdaad, dat de herinnering bewaart aan het laatste Oranje-echtpaar dat in Leeuwarden heeft geresideerd, totdat Willem IV in 1751 naar Den Haag vertrok en Leeuwarden hofstadaf was. De begaafde prinses Anna was muzikaal, correspondeerde met de grote componist aan het Engelse hof, Georg Fredrick Handel. Voor de kroning van George II in 1727 componeerde hij de Coronation Anthems die op 14 juni in Leeuwarden in de Grote Kerk worden uitgevoerd.

Een aantal jaren geleden is het onder leiding van de te vroeg overleden Jan Jongepier schitterend gerestaureerd. In de Friese Orgelkrant, die ieder jaar aan het begin van het zomerseizoen verschijnt en die in vele kerken verkrijgbaar is, heeft Sytse ten Hoeve dit jaar een uitvoerig artikel aan het orgelfront gewijd.

De laatste jaren is de Waalse Kerk, die 's zomers steeds meer bezoekers trekt, herhaaldelijk in de aandacht gekomen. Bijna bizar is het verhaal, hoe een jaar of wat geleden in Limburg belangwekkende archiefstukken tevoorschijn zijn gekomen. Het zijn naamlijsten van predikanten en kerkenraadsleden van de Waalse gemeente en plattegronden van de kerk. De naamlijsten zullen oorspronkelijk in de consistorie hebben gehangen. De meeste stukken zijn nu in het Historisch Centrum Leeuwarden te vinden, maar twee stukken hebben een plaats in de kerk gekregen. Het zijn de lijst van dienstdoende predikanten vanaf de oprichting van de Waalse gemeente in 1659 tot omstreeks 1870 toen de gemeente werd opgeheven omdat er geen behoefte meer aan Franse diensten was. En ook hangt er een plattegrond die een van de kerkenraadsleden in 1858 heeft getekend. Interessant om met de tegenwoordige toestand te vergelijken.

Maar ook overigens is er veel over de Waalse kerk te vertellen, bijvoorbeeld over het kerkzilver, dat in 1659 door Gedeputeerde Staten werd aangeboden. Toen de gemeente werd opgeheven en de laatste predikant naar Leiden vertrok heeft die het daarheen meegenomen. De doopschaal (waarschijnlijk oorspronkelijk een avondmaalsschaal) met het wapen van Friesland wordt nog altijd door de Waalse gemeente van Leiden gebruikt en de avondmaalsbekers maken tegenwoordig deel uit van de zilverschat van het Fries Museum. Geen massieve bekers, maar elegante kelken op steeltjes. Feestelijk.

In samenwerking

ORGANUM FRISCUM

Organum Frisicum organiseert op zaterdag 27 juli een orgelfietstocht in samenwerking met de Stichting Tsjerkepaad. De start is om 13.30 uur in de Doopsgezinde kerk te Surhuisterveen. Vervolgens wordt er een tochtje gemaakt langs orgels in Surhuizum en Augustinusga, waarna teruggekeerd wordt naar Surhuisterveen, waar de tocht wordt afgesloten in de protestantse Doarpstsjerke. Organist is Christiaan de Vries en trompettiste Gerda Postma verleent haar medewerking. Eventueel is de tocht ook per auto te doen.

Het slotconcert van de Open Monumentendag en tevens de Nationale Orgeldag vindt plaats op zaterdag 14 september in de Grote Kerk te Leeuwarden. Eeuwe Zijlstra is de organist en ook dit concert begint om 16.00 uur. Tijdens de Nationale Orgeldag kunnen in meer dan honderd kerken in Friesland de orgels worden bespeeld door bemiddeling van Organum Frisicum.

De laatste activiteit van dit jaar vindt plaats op zaterdag 28 september. Dan is de traditionele najaarsexcursie naar de voormalige Gereformeerde Kerk te Lollum en de hervormde kerken van Witmarsum, Achlum en Kimswerd. Zie voor verdere gegevens de website van Organum Frisicum.

Namens Stichting Organum Frisicum
Otto Roelofsen, voorzitter

PELGRIMSINFORMATIECENTRUM

Het Pelgrimsinformatiecentrum in het voorportaal van de Groate Kerk te Sint-Jacobiparochie heeft in 2012, het eerste volledige jaar dat het geopend was, ruim tweehonderd mensen ontvangen die gericht informatie kwamen halen over de pelgrimage naar Santiago de Compostella. Het infocentrum is het hele jaar door iedere tweede en vierde zaterdag van de maand geopend van 11.00 tot 15.00 uur. Het wordt bemand door vrijwilligers van het Nederlands Genootschap van Sint Jacob en de Stichting Jabikspaad Fryslân.

Tijdens de in februari gehouden evaluatie van de samenwerking met Kultureel Sintrum De Groate Kerk werd door het Genootschap opgemerkt dat het bezoekersaantal de verwachtingen duidelijk heeft overtroffen. Gerekend was op z'n 150 belangstellenden per jaar. Dat werden er dus ruim tweehonderd. Van hen werden er dertig ter plekke lid van het Genootschap, waarvan de helft van buiten Friesland. Het Genootschap verwacht dat binnen tien jaar een goede naamsbekendheid is opgebouwd in Noord-Nederland.

TOUR DES CIMITIÈRES

Tour des Cimitières verzorgt in samenwerking met Arriva Touring excursies langs kerkhoven en orgels in Groningen, Friesland en Drenthe. Organisator Wout Brinkhuis verstuurt twee keer per jaar een digitale nieuwsbrief voor belangstellenden. Sinds 2012 werkt

hij ook samen met onze Stichting. Voor 20 augustus staat een herhaling van de Lytse Doarpentoacht op het programma, langs Húns, Leons, Easterein, Hinnaard en Iens. Prijs: € 45,- per persoon. Aanmelden kan per e-mail via touring.groningen@arriva.nl of tijdens kantooruren telefonisch 050-5260268. Daar kunt u ook informeren naar de nieuwsbrief van Tour des Cimitières.

Wout Brinkhuis, Tour des Cimetières

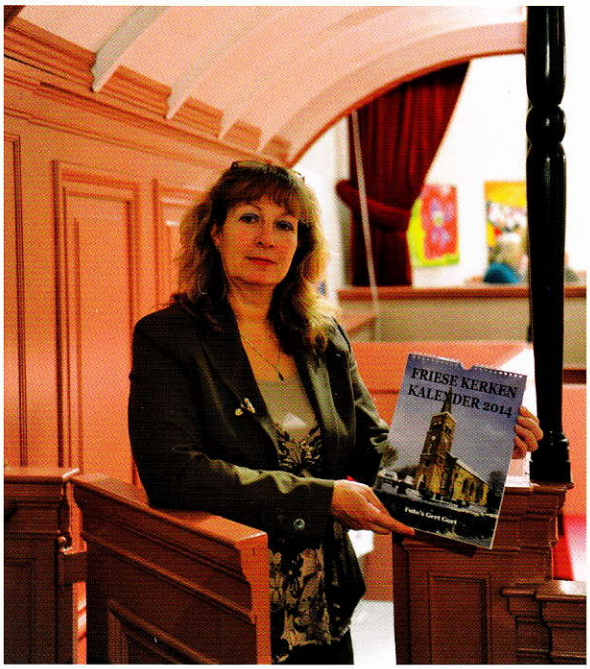

FRIESE KERKENKALENDER 2014

Onlangs heeft Wia van Gelderen de tweede *Friese Kerkenkalender* gepresenteerd. In 2011 heeft zij samen met fotograaf Gert Gort de eerste uitgave gerealiseerd. De nieuwe uitgave is een maandkalender met kleurenfoto's. Het is een postuum eerbetoon aan de Harlinger fotograaf Gert Gort die in januari 2011 op 49-jarige leeftijd plotseling overleed. Donateurs kunnen de kalender bestellen via de website www.friesekerkenkalender.nl of door een kaartje te sturen naar: Wia van Gelderen, Atsmastate 4, 8925 HA LEEUWARDEN. De kosten van de kalender bedragen € 13,90. Als donateur wordt u geen verzendkosten in rekening gebracht.

Van de excursiecommissie

De najaarsjaarsexcursie gaat op zaterdag 5 oktober 2013 langs de kerken van Achlum, Kimswerd en Tzum.

Een kerkenexcursie langs prachtige terpdorpen in het westen van Friesland, ten zuiden van de lijn Franeker, Harlingen. We rijden door een landschap dat eveneens zijn monumentale sporen heeft nagelaten. Een landschap met terpen en dijken die het eeuwenoude gevecht met het water vertellen en de menselijke ingrepen laten zien door onder meer de bouw van prachtige kop-hals-rompboerderijen.

In Achlum, met zijn beschermd dorpsgezicht, loopt langs de bijzondere vierkante terp waarop de Sint-Gertrudiskerk staat, de befaamde Slachtedyk, een slaperdijk ontstaan tijdens de inpoldering van de Middelzee. De voor een deel tufstenen noordmuur verraadt dat de kerk dateert uit de twaalfde eeuw. Laat ook uw oog vallen op het veertiende-eeuwse fragment van een onthoofde heilige, gemaakt van roze Bremer zandsteen. Het als een amfitheater opgestelde meubilair vormt een opmerkelijke eenheid uit het midden van de zeventiende eeuw. Na de kerkbezichtiging kunt u vanaf de weg nog genieten van de gave achttiende- eeuwse 'kleasterpleats', ten westen van de kerk. Rijdende in de richting van het volgende terpdorp, Tzum, trekt de opmerkelijk hoge toren van de Johanneskerk uw aandacht. Neem uw virtuele meetlint mee om te bepalen dat deze toren de hoogste van Friesland is. De sporen van de romaanse bouwstijl zien we in de noordmuur terug. Het houtsnijwerk in de barokke brengt ons in de sfeer van het weelderige platteland. In deze kerk zullen we rond 16.00 uur extra kunnen genieten van een twintig minuten durend concert op het prachtige orgel dat in 1764 door orgelbouwer Albertus Hinsz uit Groningen is vervaardigd.

De trots van het schilderachtige terpdorp Kimswerd is de romaanse Laurentiuskerk uit de elfde eeuw. Het muurwerk aan de noordzijde behoort tot de oudste dat in ons land bewaard is gebleven. Het kerkinterieur behoort tot de rijkste en fraaiste voorbeelden van de protestantse kerkinrichting in Friesland. Het koor dat door een zeventiende-eeuws hekwerk wordt afgesloten is een fraai voorbeeld van de dertiende-eeuwse, vroeggothische, bouwstijl. De renaissancistische grafzerk van de familie Heemstra zal uw oog vast en zeker niet ontglippen. Zowel in als rond de kerk is veel te zien: onder meer de fraaie pastoriewoning en het standbeeld van Grutte Pier, de boer die in de zestiende eeuw onder andere de Saksers en Hollanders bestreed en over wie prachtige verhalen worden verteld.

DE ORGANISATIE

De bussen vertrekken om 12.00 uur van het treinstation Leeuwarden en komen daar rond 17.00 uur weer terug. De kosten bedragen € 15,00 per persoon. Inschrijving bij ontvangst van genoemd bedrag op rekeningnummer 3690669 t.n.v. Excursiecommissie Alde Fryske Tsjerken te Leeuwarden o.v.v. **'najaarsexcursie 2013'** en het aantal personen. U ontvangt van ons geen bevestiging. Uw betaling is uw bewijs van inschrijving. Inschrijven kan tot 21 september 2013; daarna loopt u het risico dat u niet meer met de bus mee kunt. Dat geldt ook voor hen die zich zonder reserveren bij de bussen melden. U kunt de desbetreffende kerkbeschrijvingen toegestuurd krijgen door overmaking van € 3,75 (inclusief portokosten). Bezoekers met eigen vervoer kunnen ter plaatse het boekje met de drie kerkbeschrijvingen kopen voor € 3,00.

De excursiecommissie

Leo Groen bij de kerk van Jorwert, één van de eerste kerken waar hij al fietsend van onder de indruk raakte. *Foto Frans Andringa*

Leo Groen, bevlogen cijferaar

GERKO LAST

Fietsend door Friesland raakte Leo Groen (50) diep onder de indruk van de pracht van de Friese kerken. Nu zet de controller zich één dag per week in voor de stichting. Samen met de directie en de penningmeester helpt hij goed zicht te houden op de cijfers. Hij geniet ervan. "Wij doen belangrijk werk."

Groen is van oorsprong accountant en werkte jarenlang in het internationale bedrijfsleven, onder meer voor de Rabobank. Op een gegeven moment besloot de vader van vier kinderen de rust op te zoeken. Hij nam een 'sabattical' en het gezin verhuisde vanuit het westen van het land naar Friesland. In Sumar werd een huisje gekocht én grondig verbouwd. "Ik ben redelijk handig met m'n handen."

Toen het huisje klaar was en een Afûkcursus was gevolgd, werd het tijd voor een nieuwe baan. Groen werkt nu bij Peugeotdealer Haaima als controller. "Een prachtig familiebedrijf, met mooie toekomstplannen." Eerder al kwam de Stichting Alde Fryske Tsjerken op zijn pad. "De penningmeester vroeg of ik mee wilde helpen om de administratie te versterken. Wij hebben veel subsidiegeld ontvangen. Dat is prachtig, en we kunnen er veel belangrijk werk mee doen. Het betekent ook dat we al ons werk moeten verantwoorden richting de subsidiegevers. Daar is een degelijke en sluitende administratie voor nodig. Het is prachtig om daar een steentje aan te mogen bijdragen."

Het instandhouden én herbestemmen van de monumentale kerken is belangrijk, vindt Groen. "Het zou een ramp zijn als de kerken uit het Friese landschap zouden verdwijnen. Niet alleen vanwege hun uiterlijk, maar ook om de geschiedenis. Kerken zijn veel meer dan stenen. Ik kom er steeds meer achter wat voor diepe waarde de kerken vertegenwoordigen."

BOKSUM

Hij bezocht onlangs de kerk in Boksum waar het orgel is gerestaureerd. Zittend in de kerkbanken ervoer hij onderdeel van een lange geschiedenis te zijn. "Ik ben niet zo'n gevoelsmens, maar toen ik daar zat besefte ik wel dat zo'n lokale kerk een enorm belangrijke rol heeft gespeeld in de geschiedenis van het dorp. Dat moet behouden worden. Sterker nog, samen met de Plaatselijke Commissies moeten we ervoor zorgen dat de kerk weer het middelpunt wordt van de dorp waarin ze staan."

Gerko Last is journalist

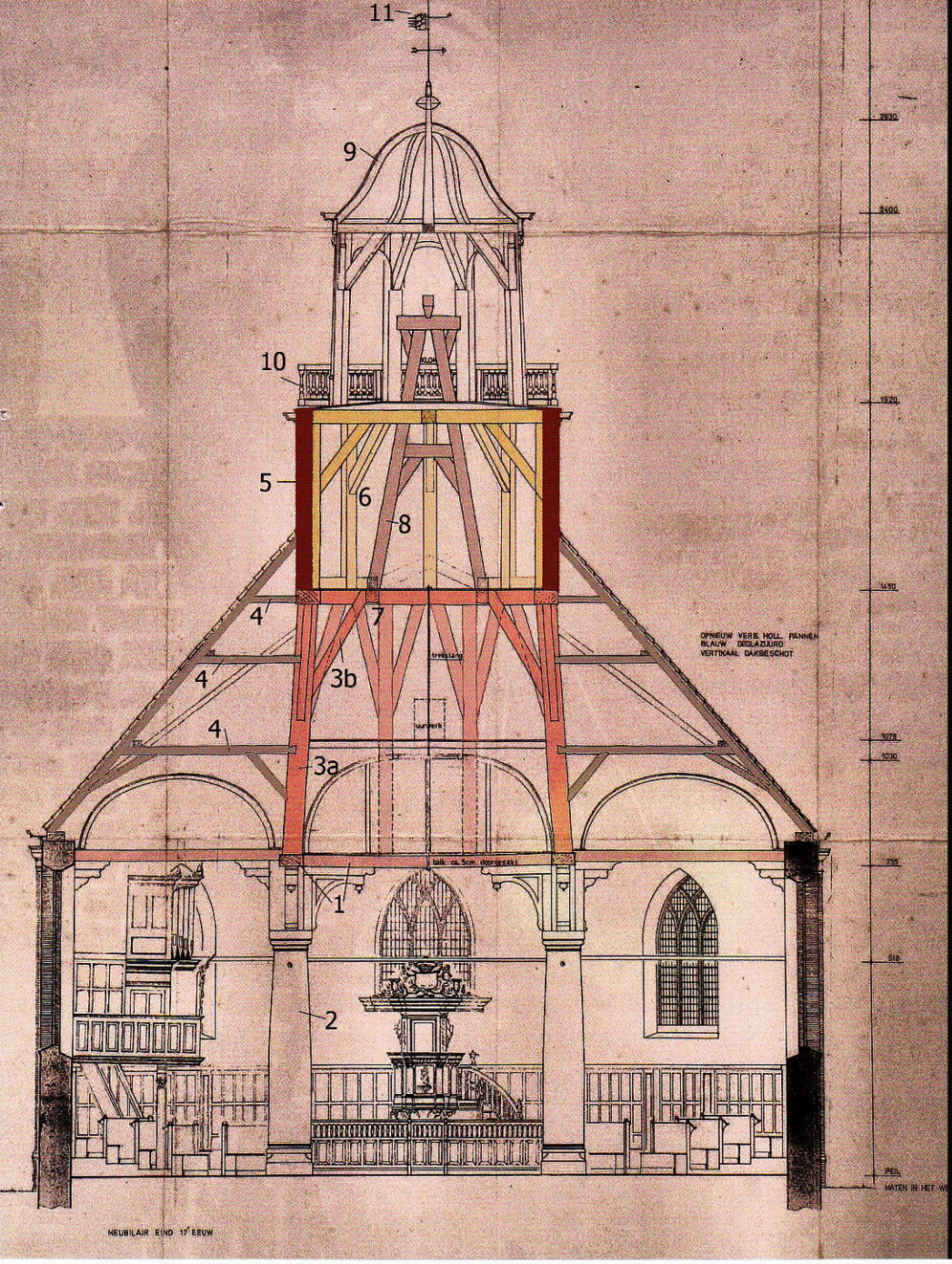

Tekening: Ir. P.B. Offringa, Buro voor Architektuur en Stedebouw 1977

ALBERT REINSTRA

Een technisch hoogstandje

De constructie van de kap en klokkentoren

De 'Van Harenskerk' behoort tot de opvallendste zeventiende-eeuwse kerkgebouwen in Friesland. Het achthoekige ontwerp is opmerkelijk en de constructie van de kap en klokkentoren een technisch hoogstandje. De laatste vormen namelijk één gekoppeld geheel en staan op de balklaag (1) die wordt gedragen door de vier zandstenen zuilen (2) in de kerk. De centrale torenruiter staat dus op de balken en is drie geledingen hoog. Per etage bestaat de opbouw iedere keer uit acht gekoppelde gebintstijlen (3a) met korbelen (3b), geplaatst in een achthoek. Zeer belangrijk zijn de hoogste en zwaarste gebinten van de onderste torengeleding. Niet alleen zijn de haanhouten van de kerkkappen (4) hieraan bevestigd, ook zijn zij de dragers van de bakstenen muren (5) en de gebintconstructie (6) van de tweede torengeleding. Daarnaast staat op de dekbalken (7) ook nog eens de A-vormige klokkenstoel (8). Deze klokkenstoel schiet door de zoldering van de tweede geleding en eindigt in de opengewerkte koepel van de hoogste etage. Deze houten afsluiting met zijn barokke kapje (9) heeft een kleiner grondplan dan de verdieping eronder en wordt omgeven door de balustrade (10) op het muurwerk. Bekroning van het geheel vormt de fraaie windvaan met het wapen van de provincie Fryslân (11).

Drs. A. Reinstra (a.reinstra@cultureelerfgoed.nl) is verbonden aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort. Zijn werkveld betreft met name monumentale kerken.

Zicht op de preekstoel

SYTSE TEN HOEVE

De preekstoel

Was Gerrit Thomas Payaar de beeldhouwer?

De bouw van de kerk van Sint Annaparochie in 1683 bleek zo kostbaar dat er geen budget meer was voor een nieuwe preekstoel. De oude werd hergebruikt, maar bleek weldra zo bouwvallig dat hij met palen moest worden gestut. Een nieuwe preekstoel was noodzakelijk en om de financiering rond te krijgen maakte men in 1694 gebruik van de diensten van de familie Van Haren, die op vertrouwelijke voet stond met de stadhouderlijke familie uit het vorstenhuis (Oranje-) Nassau. In het kerkarchief ligt een conceptbrief, waaruit blijkt dat de erfgenamen van wijlen de paltsgravin/hertogin Maria van Simmern verzocht zou worden de preekstoel te bekostigen.[1] Deze prinses van Oranje-Nassau was een dochter van Frederik Hendrik en Amalia van Solms. Ze verbleef dikwijls in Leeuwarden of Oranjewoud bij haar zuster, prinses Albertina Agnes, en kwam door haar connecties met de Van Harens ook in Sint Annaparochie.

De brief betreft een verzoek van de kerkvoogden aan Ernst van Haren, de broer van grietman Willem van Haren, om de erfgenamen van de overleden prinses te verzoeken de kosten voor de preekstoel voor hun rekening te nemen.

Of ze dat gedaan hebben, had kunnen blijken uit het wapen op het klankbord van de preekstoel, maar dat is in 1795 onder het motto 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap' weggesneden. De rijkdom van de preekstoel maakt een vorstelijke schenking wel waarschijnlijk. Nog waarschijnlijker wordt de schenking vanwege een hertogelijke kroon boven het wapenschild op de kuif op het klankbord.

Detail, kuippaneel – Hoop

Detail, kuippaneel – Voorzichtigheid

Detail, kuippaneel – Liefde

BESCHRIJVING VAN DE PREEKSTOEL

De zeshoekige kansel is traditioneel van vorm. De op een voetstuk rustende kuip wordt door het ruggeschot verbonden met een volumineus klankbord, dat aan de onderzijde een indrukwekkende bladrozet vertoont. De kanselkuip is toegankelijk langs een royale trap met een zware leuning. De versieringen zijn rijk, maar niet overdadig, en ze overheersen de vorm van de kansel niet, maar accentueren die juist.

De kuip rust op een voetstuk met de symbolen van de evangelisten, namelijk de mens/engel van Mattheüs, de leeuw van Marcus, de os van Lucas en de adelaar van Johannes. De verbinding tussen voetstuk en kuip wordt gevormd door consoles in de vorm van engelen, die als halffiguren zijn uitgebeeld. Ze dragen de omrankte kolommen, die als hoekversiering van de kuip dienen.

De kuippanelen zijn versierd met allegorische vrouwenfiguren en geplaatst op bladvormige consoles binnen randlijsten met bladversieringen. De figuren symboliseren de deugden Geloof, Hoop, Liefde, Voorzichtigheid en Waakzaamheid. Prenten uit de *Iconologia* van Cesare Ripa en navolgingen daarvan hebben tot voorbeeld gediend.

De zijstukken van het ruggeschot hebben de vorm van een voluut met engelenkop, één en profil en één aankijkend. Op de kapstok voor de predikantssteek zit een engeltje op bladloof.

Het klankbord is tegen de onderzijde rijk versierd met centraal een bloem-ornament, weergegeven binnen een cirkel. Zwaar bladloof vormt de overgang naar de achthoekige rand. De verkropte omlijsting is ook met rijk bladornament versierd.

De trap draait rond een schroefvormige trappaal, die bekroond wordt met een gesneden pelikaan, die zijn jongen met zijn bloed voedt en zo de zichzelf opofferende liefde van Christus verbeeldt. De leuning van de trap is samengesteld uit gewrongen balusters met bladmotieven. Onder, bij de aanvang van de trapleuning, staat een gesluierde vrouwenfiguur. Zij steunt met haar linkerhand op de Tafelen der Wet en heft haar rechterhand op, terwijl zij naar boven kijkt. Daar staat aan het einde van de trapleuning een bazuinblazende vrouwenfiguur met in haar rechterhand het Evangelieboek. Door de beelden wordt de 'triomf' van het Nieuwe op het Oude Testament uitgebeeld.

WIE WAS DE BEELDHOUWER ?

Er waren omstreeks 1694 in Friesland slechts twee ambachtskunstenaars die werk konden leveren van het niveau dat we in Sint Annaparochie aantreffen, namelijk de Leeuwarder steenhouwers en houtsnijders Gerrit Thomas Payaar (1669-1722) en Pieter Nauta (circa 1670-1722). Van beiden is archivalisch wel werk aan te wijzen, maar daarvan bleef weinig bewaard. Op grond van stijlvergelijking met het wel bewaard gebleven werk is het aannemelijk te maken dat Gerrit Payaar het snijwerk vervaardigde aan de preekstoel van Sint Annaparochie. Het is goed te vergelijken met dat aan de veel eenvoudiger Burmaniabank (1708) en de preekstoel in de kerk van Weidum (1712).[2] Er zijn met name overeenkomsten tussen de siervazen en de omrankte pilaren en pilasters, die anders dan gebruikelijk, niet getordeerd (kurkentrekkervormig) zijn. De engelenkopjes in de vleugelstukken van de ruggeschotten van beide preekstoelen zijn verwant en vooral de lijsten met acanthusbladornamenten zijn welhaast identiek. Zeer veel overeenkomst in vorm, detaillering en anatomie van de wapendragers vertonen de wapenkuiven op het klankbord in Sint Annaparochie en op de overhuiving van de Burmaniabank in Weidum.

De beelden op de trapleuning van de preekstoel in Sint Annaparochie vertonen veel gelijkenis met het beeld van Vrouwe Justitia op het wapenbord dat in 1691 door Gerrit Thomas Payaar werd gesneden voor de vroedschapbank in de Sneker Martinikerk.[3]

In 1698 sneed Payaar de lijst en bekroning van een gedenkbord in het stadhuis van Sneek ter gelegenheid van het ereburgerschap van de vorstin van Anhalt

Detail, kuippaneel – Geloof

De trap met een gesneden pelikaan, een gesluierde vrouwenfiguur met de Tafelen der Wet en aan het einde een bazuinblazende vrouwenfiguur met in haar rechterhand het Evangelieboek

Detail kuippaneel – Waakzaamheid

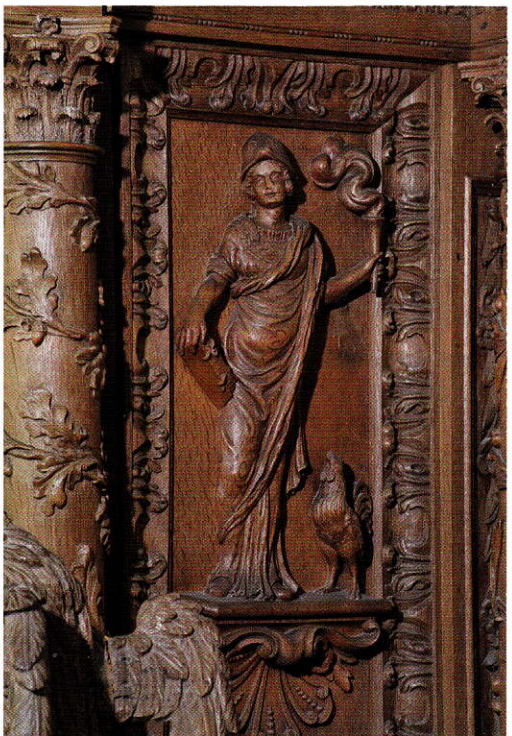

Herenbank in de kerk van Weidum. *Foto H.J. de Bruijn*

Dessau, prinses Henriëtte Catharina van Oranje-Nassau.[4] Zij was, als dochter van Frederik Hendrik, een zuster van Albertine Agnes en van de paltsgravin Maria van Simmern, wier betrokkenheid bij de preekstoel van Sint Annaparochie hiervoor aan de orde kwam.

GERRIT THOMAS PAYAAR (1669-1713)

Op 24 maart 1669 werd Gerrit Thomas Payaar in Leeuwarden gedoopt als telg van een linnenweversgeslacht, dat omstreeks 1604 naar Leeuwarden kwam uit het Noord-Franse Armentières. Hij overleed in Leeuwarden in 1713 blijkens een inventarisatie van zijn nalatenschap.[5] Daarin staan verschillende debiteuren vermeld voor natuursteen, maar ook *'eenige steen ende beelthouwersgereetschap'* en *'Eenige soo geplaesterde als geboedseerde antiquiteiten'* en *'seven gepleisterde Owalen'*. Zijn huwelijk was op 4 november 1694 te Leeuwarden met Jesseltie Tyepkes (Ypma) uit Nijland. Hij werd toen antieksnijder genoemd. Sinds zijn intrede in het Leeuwarder gilde van metselaars en steenhouwers in 1703 duidde men hem aan als meester steen- en beeldhouwer.

Hiervoor kwamen de werken in Sint Annaparochie, Sneek en Weidum al aan de orde, maar er lijkt meer houtsnijwerk van Payaars hand bewaard te zijn in Friese kerken. Zo zijn er duidelijke stilistische overeenkomsten tussen de omrankte kolommen van de Burmaniabank in Weidum, de gelijksoortige kolommen van de herenbank van Zeino van Burmania in de kerk van Raerd (circa 1708) en die aan de Bennemabank (circa 1711) in Hurdegaryp (sinds 1981 in de kerk van Feinsum).

Gerrit Payaar leverde natuursteen en beeldhouwwerk voor het Marssumer gasthuis van dr. Henricus van Popta, die overleed op 7 november 1712, toen de bouw van zijn gasthuis nog gaande was. In 1713 kreeg de curator over de kinderen van de inmiddels overleden beeldhouwer fl. 15-0-0 betaald *'t restant van de beelden op de poort van't Gasthuijs'*.[6] Na het overlijden van dr. Popta werden voor hem vier rouwkassen vervaardigd. Eén daarvan kwam in de kerk van Marssum te hangen en een tweede boven het graf van de overledene in de Galileeërkerk te Leeuwarden. De laatste is bewaard gebleven op het Poptaslot. Het schilder- en verguldwerk van de kassen met wapens werd verzorgd door de kunst- en decoratieschilder Albertus Otto Swalue. Gerrit Payaar sneed anderhalf wapen, de houtsnijder Benjamin Dijxtra eveneens en de houtsnijder Jan Freerx verzorgde één wapen. Uit bewaard gebleven kwitanties valt op te maken dat de vier rouwkassen dezelfde vormgeving en decoratie hadden.[7] Gerrit Payaar berekende fl. 125-17-0 voor zijn werk. Het is niet wel vast te stellen of hij de bewaard gebleven rouwkas vervaardigde.

Gerrit Payaar zal veel werk hebben gehad aan snijwerk op rouwkassen in de talloze Friese kerken. In elk geval is uit archiefstukken bekend dat hij werkte aan rouwkassen in kerken in Cornjum, Leeuwarden, Sloten en Joure. Ander werk van de beeldhouwer staat in 1699 in het 'Treckwegboek' van Bolsward. In Leeuwarden leverde hij in 1702 twee leeuwen bij het tolhuis aan de Zwarteweg, in 1702 en 1706 'Antijckwerk' in de Grote Rechtkamer van het oude stadhuis en in 1703 het Leeuwarder stadswapen aan de Wirdumerpoort.[8]

Dit alles moet maar een fractie zijn van wat Gerrit Thomas Payaar als houtsnijder en beeld- en steenhouwer in Friesland leverde in en aan kerken, overheidsgebouwen, buitenplaatsen en voorname stadswoningen. Het werk dat aanwijsbaar van zijn hand is, vertoont grote kwaliteit en maakt duidelijk dat met hem de beeldhouwkunst in Friesland rond 1700 op een hoog peil stond.

Sytse ten Hoeve (1945) is oud-directeur van het Fries Scheepvaart Museum te Sneek. Hij publiceert op het gebied van Friese streek-, kunst- en kerkgeschiedenis.(sthoeve@xs4all.nl).

Noten

1 Tresoar, Archief Hervormde Gemeente Sint Annaparochie (Toegangsnr. 244-03), nr 76: 'Ontwerp van wensen (?) om de predickstoel, 1694'.
2 GA Littenseradiel,voorheen Baarderadeel, Archief Hervormde Gemeente Weidum nr. 2, 24 augustus 1712.
3 GA Súdwest-Fryslân, voorheen Sneek, Archief Hervormde Gemeente nr. 115, 19 december 1690, 13 februari 1691, 14 mei 1691 en 27 augustus 1691.
4 GA Súdwest-Fryslân, voorheen Sneek, nr. OAS 367, 28 juni 1698 en 22 februari 1698 .
5 HCL Leeuwarden, Inventarisatieboeken, nr. Y-77, fol. 79-86 (26 april 1713. Vriendelijke mededeling van de heer Wim Dolk, die mij veel genealogische informatie verstrekte.
6 Tresoar, Lourens Oldersma, *Inventaris van het archief van het college van voogden van het dr. H. Poptagasthuis te Marssum 1628-1983* (Leeuwarden, 1988), (Toegangsnr, 131), 413, 4 december 1713
7 Tresoar, ibidem, nr. 649-650; vgl. nr. 412.
8 Tresoar, R.A.Bolsward (Toegangsnr. 13-08), Proclamatieboek nr. 226 en HCL, Archief stadsbestuur Leeuwarden 1522-1811, Stedelijke rekeningen 1700, 1702, 1703 en 1706

VICTOR TIMMER

Een rehabilitatie voor Radeker?

Over het zwijgende orgel in de Van Harenskerk

De kas van het Radeker-orgel. Kenmerkend orgelfront uit de Schnitger-school met spitse zijtorens, gefacetteerde middentoren en ingesnoerde consoles onder de zijtorens. Sterk geprofileerde kappen en voetlijsten. De frontpijpen in de drie torens zijn nog origineel, de aluminiumverf op de pijpen is dat niet. De pijpen in de tussenvelden (en de opstelling daarvan) dateren uit 1849; uit die tijd stamt vermoedelijk ook een groot deel van het snijwerk boven en onder de pijpen. Oorspronkelijk zullen de pijpen in de tussenvelden een V-vormig labium-verloop hebben gehad. Op de nog originele zijvleugels zitten bazuinblazende engelen; ze hebben nog enkele andere instrumenten 'achter de hand'. Het ornament (met lier) op de middentoren stamt mogelijk (deels?) uit later tijd. Rechts naast de onderkas de speeltafel van het huidige electronium. *Foto Ad Fahner, Leeuwarden*

Onder de historische orgels of resten daarvan in Friesland, nam het instrument in 'Sint Anne' doorgaans een wat onopvallende plaats in. Het oorspronkelijke binnenwerk was reeds vele decennia geleden vervangen door werk van minder allooi en de laatste oude pijpen lieten zich al ruim 30 jaar geleden voor het laatst horen. Het is echter mogelijk om dit unieke instrument weer zijn eeuwenoude eigen stem terug te geven.

DE ORGELMAKER RADEKER

Het instrument, vroeger wel toegeschreven aan J.M. Swartsburg, werd in 1727 in opdracht van grietman Willem van Haren en diens echtgenote gebouwd door J(oh)annes Radeker (circa 1675 – na 1738). Hij was eerst meesterknecht van de beroemde Duitse orgelmaker Arp Schnitger (1648 – 1719), die ook in Friesland had gewerkt (o.a. Ferwerd, 1704; Sneek, 1711). Later vervaardigde Radeker zelfstandig orgels (aanvankelijk nog in samenwerking met zijn collega Rudolph Garrels, zoals het nog bestaande instrument in Anloo, 1719). In 1722 bouwde hij een nieuw orgel in de Martinikerk te Franeker, waarvan in het huidige instrument (L. en J. van Dam, 1842) erg veel pijpwerk bewaard bleef. Een jaar later vestigde hij zich in Leeuwarden. Vermoedelijk ten tijde van het werk voor Sint Annaparochie trad hij in dienst van Christian Müller, die ook in 1727 de bouw van het grote orgel in de Jacobijnerkerk in Leeuwarden voltooide en met hem vertrok hij daarna naar Holland.

ENIG IN ZIJN SOORT

Het orgel verloochent ook uiterlijk zijn afkomst uit de Schnitger-school niet. De orgelkas en andere houten onderdelen zijn mogelijk vervaardigd door 'kistemaker' Harmen Nieuwmeijer, met wie Radeker vaker samenwerkte. De oudst bekende dispositie (registersamenstelling) stamt uit 1788.

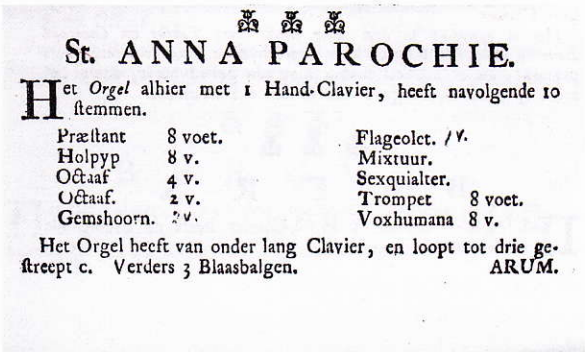

St. ANNA PAROCHIE.

Het *Orgel* alhier met 1 Hand-Clavier, heeft navolgende 10 ſtemmen.

Præſtant	8 voet.	Flageolet.	1 v.
Holpyp	8 v.	Mixtuur.	
Octaaf	4 v.	Sexquialter.	
Octaaf.	2 v.	Trompet	8 voet.
Gemshoorn.	2 v.	Voxhumana	8 v.

Het Orgel heeft van onder lang Clavier, en loopt tot drie geſtreept c. Verders 3 Blaasbalgen. ARUM.

De oudste dispositie die van het orgel bekend is, zoals gepubliceerd door N.A. Knock in zijn *Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen* (Groningen 1788, 11). De voethoogte-aanduidingen bij Gemshoorn en Flageolet stammen uit later tijd.

Na diverse reparaties in 1786, 1792 en 1840 werd het instrument in 1849 ingrijpend gemoderniseerd door de firma L. van Dam en Zonen (Leeuwarden). Daarbij werden onder andere de windlade, klavier en mechaniek vervangen en in de tussenvelden van het front (in gewijzigde opstelling) nieuwe pijpen geplaatst. Bijna 50 jaren later waren kerk en orgel dermate vervallen, dat het gebouw tijdelijk gesloten werd. Over het orgel

Opzetstuk op de balustrade met de wapens van Willem van Haren en zijn tweede echtgenote, Rixt Poppe-Martijnsdochter van Andrée, alsmede het bouwjaar 1727. De twee zingende putti aan weerszijden hebben elk een muziekbundel op schoot en zwaaien met een (nu incomplete) barokhobo en een blokfluit. Achter het opzet- of rugstuk bevond zich oorspronkelijk de plaats van de organist. *Foto Ad Fahner, Leeuwarden*

Voorzijde onderkas. De muziekbak is op de oorspronkelijke plek geplaatst, → met daaronder de opening van het verdwenen klavier met bakstukken. De registertrekkers waren vroeger – getuige de dichtgemaakte gaten – geplaatst in de twee stijlen aan weerszijden van de muziekbak. *Foto auteur*

werd opgemerkt: *wie de blaasbalg van het orgel krakend en zuchtend beweegt, jaagt stofwolken omhoog uit de open pijpen en hoort de hangende toetsen jammerlijke tonen voortbrengen, krijschend en gillend, als zongen ze een loflied over de verwoesting, die hier over alles ging.* Gelukkig volgde in 1898 herstel van de kerk en (door Bakker & Timmenga) van het orgel. Opmerkelijk is, dat het instrument tot 1928 nooit een (aangehangen) pedaalklavier heeft gehad.

DE GENADEKLAP EN TOCH

In 1928 plaatste de 'N.V. Orgelfabriek P. van Dam v.h. L. van Dam en Zonen' (inmiddels onderdeel van de firma A.S.J. Dekker te Goes) in de oude orgelkas een nieuw pneumatisch binnenwerk. De kwaliteit daarvan was dusdanig, dat het in 1981 grotendeels is gedemonteerd. Sindsdien bevinden zich luidsprekers van een elektronisch speelapparaat in de orgelkas.

Daarmee is het verhaal van het Radeker-orgel nog niet ten einde. Het in 1928 verwijderde binnenwerk van Radeker/Van Dam was voor fl. 165,- overgenomen door bovengenoemde firma Van Dam, die een deel van het pijpwerk gebruikte in een orgel voor de Chr. Gereformeerde kerk in De Krim (Ov). Na afbraak in later tijd van dat instrument is wonder boven wonder een aantal registers pijpwerk van Radeker bewaard gebleven. Deze pijpen wachten op herbestemming in Sint Annaparochie. Makelij en tooninscripties komen overeen met die van het pijpwerk van Radeker in Franeker.

NIEUWE KANSEN VOOR EEN BIJZONDER ORGEL?

Van de zeer goede vakman die Radeker als orgelmaker geweest moet zijn, bleef geen enkel instrument bewaard, behoudens dat in Sint Annaparochie. Zijn werkwijze is echter nog af te lezen aan de instrumenten die hij in dienst van Schnitger plaatste en aan het orgel in Anloo. Gegeven dit feit en de situatie rond het orgel in de Van Harenskerk (dispositie bekend, kas en enig frontpijpwerk nog aanwezig, een deel van het binnenpijpwerk beschikbaar; vergelijkingsmateriaal elders), lijkt reconstructie van het oorspronkelijke instrument niet alleen een realistische optie, maar ook de *enige* manier om 'de stem van Radeker' weer passend tot klinken te laten komen. Op die manier zou – meer dan 285 jaar na de bouw – zowel aan de bouwer als aan de opdrachtgevers weer recht worden gedaan en kan het instrument eindelijk opnieuw een kwalitatief '(aan) sprekende' plaats innemen in het fraaie kerkinterieur.

Victor Timmer (Wethouder Iwe Hutstraat 152, 9351 RL Leek, vhmtimmer@online.nl) houdt zich bezig met onderzoek op orgelhistorisch gebied. Publicaties van zijn hand verschenen onder andere in vaktijdschriften in binnen- en buitenland.

Relevante bronnen:

[H.Boiten en H. Sannes,] *Ned. Herv. Kerk – St. Annaparochie 1682 – 1932*, St. Annaparochie-Bergum 1932.

Jan Jongepier, *Frieslands orgelpracht*, Sneek 1970.

Jan Jongepier, *Het orgel in de hervormde kerk te Sint Annaparochie*, Elburg 1998 (donateurspublicatie nr. 48 van de Stichting tot behoud van het Nederlandse orgel).

Jan Jongepier, 'Ruim 5 eeuwen orgelhistorie in Martinikerk Franeker', *Het Orgel* 95/6 (1999), 20-26.

Jan Jongepier, *Vijf eeuwen Friese orgelbouw*, Leeuwarden 2004, 20 – 21 en 206.

Hans van Nieuwkoop, *Haarlemse orgelkunst van 1400 tot heden*, Utrecht 1988, 201-203.

Hans van Nieuwkoop (eindred.), *Het Historische Orgel in Nederland (1726 – 1769)*, Amsterdam 1997, 47-49.

Dirk Molenaar, Het Arp Schnitger-orgel te Mensingeweer, Mensingeweer 2011, 13-16.

A.P. Oosterhof & E.J. Penning, 'Frieslands Orgelhistorie. De Bildtdorpen. St. Jacobi-Parochie en St. Anna-Parochie', *Leeuwarder Nieuwsblad*, 23 januari 1937.

Ed Panman (coördinatie), Henk van Eeken en Harald Vogel, *Opus Magnum in de Magnuskerk te Anloo*, Anloo 2002.

Victor Timmer en Ton van Eck, 'Waar zijn ze gebleven...? Gebruikte orgels, geleverd door de firma A.S.J. Dekker', *Het Orgel* (89) 1993, 116-117 en 121.

Auke Hendrik Vlagsma, *De Friese orgels tussen 1500 en 1750*, Leeuwarden 2003.

[z.a.,] 'Joh. Radeker als flessentrekker' *de Mixtuur* 40 (december 1982), 391.

Koning Karel XI van Zweden te paard na de slag bij Lund in 1676. Schilderij in de trant van David Klöcker Ehrenstrahl *(privébezit)*

KEES KUIKEN

Koper van de koning?

De deuren van het Hillebrandshússy

Eind maart 1857 kreeg de dorpsonderwijzer K.S. Meijer in Sint Annaparochie een brief van het Fries Genootschap uit Leeuwarden. Zou hij een enquête willen invullen over de monumenten en de huidige staat van zijn dorp? Net zoals zijn meeste Friese collega's gaf Meijer hieraan gehoor. Hij prees de preekstoel van de dorpskerk en het uitzicht vanaf de koepel. De fraai bewerkte koperen deuren van het 'Hillebrandshuisje' aan de noordkant kregen bijzondere aandacht. Zo men wil, schreef Meijer, waren ze een geschenk van de Zweedse koning aan Willem van Haren.[1] Wie Hillebrand was, weet niemand, maar het *Hillebrandshússy* is de familiegrafkapel van de Van Harens.

De Bildtse archiefkenner Sannes vond in 1951 geen bewijs dat de gedraaide geelkoperen zuilen in de deur naar deze grafkapel een koninklijke schenking waren. Wanneer er waarheid school in de dorpsoverlevering, dan zou het moeten gaan om Van Harens tijdgenoot Karel XI (r. 1660-1697). 'Van Haren stond bij die vorst in hoog aanzien', schrijft Sannes in zijn *Geschiedenis van Het Bildt*, 'en... Zweden levert koper'. Bij Van Harens aanzien in Zweden zetten we echter een vraagteken. Op 10 april 1684 schreef de gouverneur van Jönköping zijn vorst dat 'de ambassadeur Van Haren' in zijn stad was aangekomen. Dit is diens enige gevonden vermelding in alle brieven aan de koning tot 1840.[2] Hoewel vast staat dat Van Haren onder meer in 1684-1685 in Stockholm resideerde, heeft hij er misschien minder indruk gemaakt dan Sannes meende. Er zijn ook geen bewijzen dat hij, zoals een negentiende-eeuwse Friese overlevering wil, een Zweedse graventitel zou hebben afgewezen.[3] Als dit geen romantisch verdichtsel is, heeft Van Haren het misschien wel zelf bedacht. Zijn memoires zijn bij een brand in 1732 verloren gegaan, maar we zagen in het voorgaande al dat hij niet schroomde zijn eigen geschiedenis te verfraaien.[4]

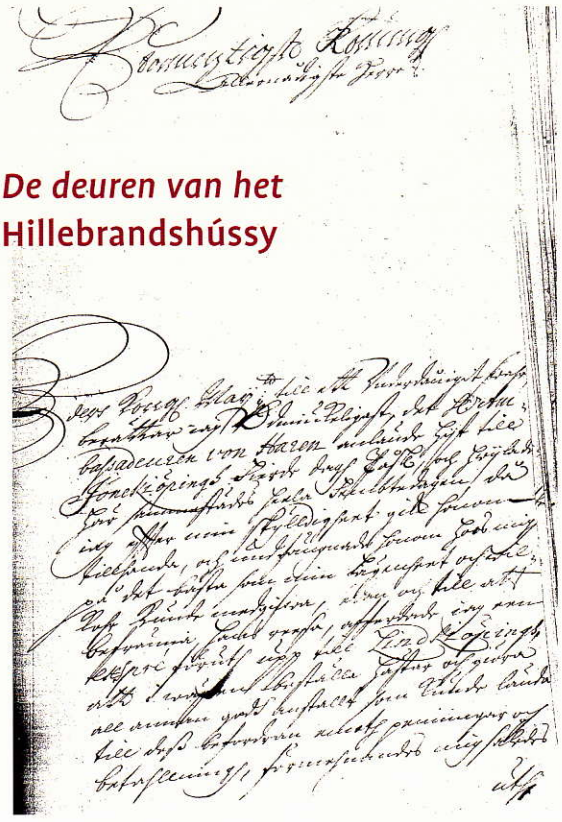

'Brief voor de koning' over de aankomst van 'ambassadeur Van Haren' in Zweden in 1684. © *Riksarkivet, Stockholm*

Van Harens staat van dienst als diplomaat in Zweden is snel samengevat. In 1659 onderhandelde hij met koning Karel X terwijl de Nederlandse vloot de Zweedse vloot uit Denemarken verjoeg. Admiraal De Ruyter werd daarvoor in 1660 in de Deense adelstand verheven (zou dat het voorbeeld zijn voor het verhaal over Van Harens Zweedse graventitel?). In 1672 probeerde Van Haren in Stockholm tevergeefs te voorkomen dat Zweden zich aansloot bij de vijanden van de Republiek. In 1684 en 1690 reisde hij nogmaals als gezant naar Zweden. Ook deze missies waren weinig succesvol. De enige Nederlanders die in Zweden in die tijd bijzonder aanzien genoten, waren twee Amsterdamse kooplieden. We zullen hen kort aan u voorstellen.

LOUIS & HENDRIK TRIP, DE KOPERKONINGEN

Het Trippenhuis in Amsterdam is nu het huis van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Van 1665 tot 1812 zetelde hier de handelsfirma van de broers Louis en Hendrik Trip. Ze waren in Zweden opgeleid door hun oom Louis de Geer, een vertrouweling

Toegang tot de grafkapel van de Van Harens met motto ('leven in de dood') en versiering van koperen 'Salomonszuiltjes' die over beide deuren doorloopt. Daaronder de stichterswapens

Stichtingsplaquette ('epitaaf') in de grafkapel van de Van Harens

van koning Karel X. De Geer had hem in 1632 een complete oorlogsvloot geleverd. In 1640 werd De Geer in de Zweedse adelstand verheven en kreeg hij het alleenrecht op de handel in ijzer- en kopererts. Na de dood van hun oom in 1652 fuseerden de Trippen met de erven De Geer. De nieuwe firma exploiteerde nog tot 1662 een ijzermijn en geschutgieterijen in Zweden en legde zich daarna toe op de handel in Zweeds ijzer en koper. De firma bleef hierin actief tot in de achttiende eeuw.[5]

Toen de Van Harenskapel in 1686 werd gebouwd, waren de Trippen de voornaamste Nederlandse handelaars in koper, dat in die tijd vrijwel uitsluitend uit Zweden werd ingevoerd. De Trippen leverden onder meer aan geelgieterijen. Deze versmolten het rode koper met zink tot messing, de legering waaruit ook de versiering voor de Van Harenskapel is gemaakt. Waar dat is gedaan, weten we niet. In de zeventiende eeuw werkten vooral in Amsterdam veel geelgieters. Bekend is de naam van Johannes Lutma uit Emden, een vriend van Rembrandt, die hier kort na 1645 een koorhek voor de beroemde Nieuwe Kerk ontwierp. De makers van de meeste koperen koorhekken, doopbogen, kaarsenkronen en lezenaars in Nederlandse kerken zijn echter onbekend.[6]

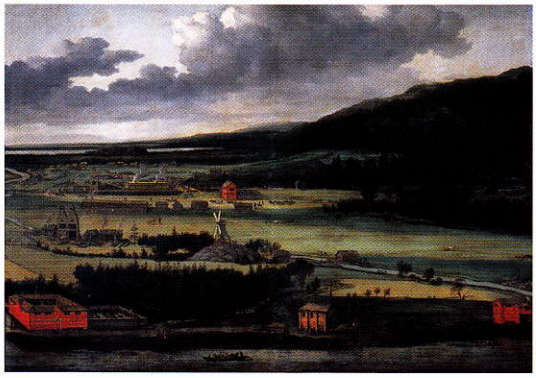

De geschutgieterij van Hendrik Trip in Zweden omstreeks 1660. Schilderij van Allaert van Everdingen (© Rijksmuseum, Amsterdam)

De kans is groot dat het koper voor hun kunstwerken, evenals dat voor de deuren van de Van Harenskapel, afkomstig was uit de pakhuizen van de Amsterdamse koperkoningen: de Trippen. Maar ook uit andere bron was in de zeventiende eeuw gemakkelijk aan koper te komen. Bij de ontmanteling van de katholieke kerkinrichtingen na 1580 was veel ritueel vaatwerk overbodig geworden. Af en toe duikt bijvoorbeeld nog een zware koperen waterketel (*lavabo*) op waarin een katholieke priester voor de mis zijn handen waste, maar het meeste zal na 1580 wel zijn omgesmolten: bijvoorbeeld voor een kroonluchter in de kerk – of een deurornament...

EEN KONINKLIJK MOTIEF

Maar koninklijk geschenk of niet: de koperen decoratie van deze deuren is bijzonder kunstig. Wanneer ze zijn gesloten, is het toch alsof je erdoor naar binnen kijkt. De koperversiering toont een gewelf, gedragen door negen sierlijke zuiltjes.[7] Zeven van deze zuiltjes zijn 'Salomonszuilen' zoals de tempel van de Bijbelse koning Salomo die volgens de overlevering had. In Fryslân is dit bij uitstek koninklijke motief ook te zien op de preekstoel in de kerk te Kimswerd.[8] Deze vorstelijke versiering onderstreept nogmaals het aristocratische programma van de Van Harenskerk.

Noten

1 Tresoar, Leeuwarden, collectie Eekhoff, gedrukt in Ferwerda, *Uytland* 173.
2 www.nad.riksarkivet.se, doorzocht op 'Willem Haren'.
3 Aangehaald in Ph.H. Breuker en A. Janse, 'Beelden', in: idem, *Negen eeuwen Friesland-Holland* (Zutphen 1997) 55.
4 Zie ook P. van der Vliet, *Onno Zwier van Haren (1713-1779). Staatsman en dichter* (Hilversum 1996) 23.
5 Onder meer M. Prak, *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Amsterdam 2012) 143-146.
6 D. Boiten, 'Inleiding', in: *Koper* (tentoonstellingscatalogus Delft 1961) 5-6; www.nieuwekerk.nl.
7 Het middelste zuiltje is verdeeld over de beide deuren.
8 C.A. van Swigchem e.a., *Een huis voor het Woord* (Den Haag 1984) 8-9 (met dank aan dr. Regnerus Steensma †).

Rembrandt, Portret van Saskia, tekening zilverstift, 1633

FROUKJE DE JONG

Een schilderachtig huwelijk in 1634

Of Rembrandt nu wel of niet op 22 juni 1634 in de kerk van Sint Annaparochie met zijn grote liefde Saskia Uylenburgh trouwde, daar kun je over van mening verschillen. Nee: het was niet de prachtige Van Harenskerk waar werd getrouwd. Ja: de kerk waarin dit wel gebeurde, stond wel degelijk op dezelfde plek. In het "kerckeboek", bewaard bij Tresoar in Leeuwarden, staat geschreven: *Anno 1634 den 22 Junij sijn int'houwelijck bevestiget Rembrandt Harmens van Rhyn, tot Amsterdam woonende en de Saskia Vlenborgh nu tot Franeker woonachtich.* Dominee Luinga voltrok het huwelijk.

Burgemeestersdochter Saskia Uylenburgh, geboren in 1612, was op twaalfjarige leeftijd als wees ingetrokken bij haar zus Hiskia en zwager Gerrit van Loo in Sint Annaparochie. Van Loo was gemeentecretaris van de grietenij het Bildt. De familie van Loo kende al een langere geschiedenis op het Bildt. Zowel de overgrootvader als de grootvader van Gerrit van Loo waren er grietman geweest.

Bildtse boeren waren soms moeilijk aan de leiband van de heersende Staten van Friesland te houden. Het leger moest er regelmatig aan te pas komen om de gemoederen tot bedaren te brengen. Dat gebeurde ook in 1633. Gerrit van Loo werd beschouwd als een medestander van de Staten en vertrok voor zijn eigen veiligheid korte tijd met zijn gezin naar Leeuwarden. Saskia reisde, mogelijk samen met Govert Flinck en Jacob Backer, door naar Amsterdam om familie te bezoeken. De beide jonge schilders wilden hun opleiding vervolgen in Amsterdam, Flinck bij Rembrandt.

REMBRANDT

Saskia ontmoette Rembrandt bij een van haar neven, Hendrick Uylenburgh. Rembrandt was daar in huis om leerlingen van Uylenburgh schilderles te geven. Amors pijl schoot snel raak. Het lijkt bijna een sprookje: op een mooie junidag kwam Rembrandt van Rijn, de toen al beroemde schilder, niet op een wit paard maar met paard en koets, samen met Saskia aan in Sint Annaparochie. Sophia van Loo, Saskia's nichtje, werd op 2 juni 1633 gedoopt door dominee Luinga. Het was Rembrandt's eerste bezoek aan de kerk. Hij leerde Saskia's familie kennen en vroeg Gerrit van Loo om haar hand.

Een paar dagen later, op 8 juni, maakte Rembrandt met zilverstift op geprepareerd perkamentpapier een hele beroemde tekening van Saskia. Met hetzelfde unieke materiaal tekende hij nog twee tekeningen: een van Sint Annaparochie en Vrouwenparochie waarop onder meer beide kerktorens te zien zijn en op de achterkant van dat vel perkamentpapier een aantal

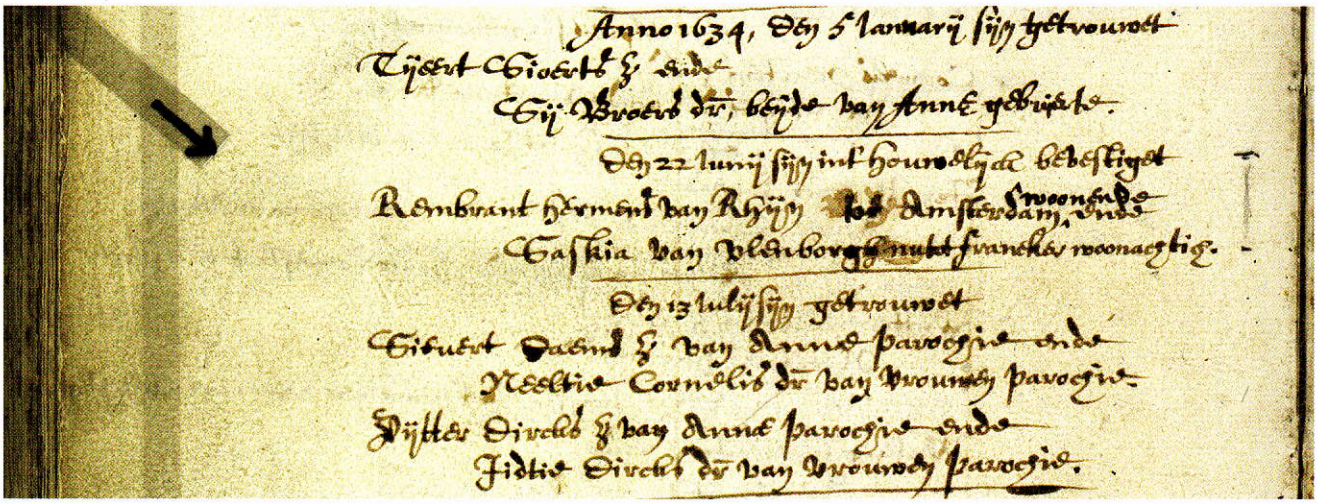

Detail uit het trouwregister met de vermelding van het huwelijk van Rembrandt en Saskia

huisjes. Saskiakenner bij uitstek Ben Broos schreef er in meerdere artikelen over. Sindsdien is de locatieduiding wetenschappelijk aanvaard. Het zijn geen duidelijke afbeelding van beide kerken, maar vage contouren die de vorm aanduiden.

HET HUWELIJK

De ondertrouw van het jonge paar werd opgetekend in de Oude Kerk in Amsterdam. Saskia was niet aanwezig: ze woonde tijdelijk in Franeker in het gezin van haar zus Antje, die kort daarvoor was overleden. Ze besloot dat ze vanuit het huis waarin ze haar tienerjaren had doorgebracht, wilde trouwen. Blijkbaar vond Rembrandt dat geen bezwaar en hij reisde, zonder familie, naar zijn geliefde.

Het huis van de familie Van Loo stond tegenover de kerk. Daartussen liep de dorpsvaart. Over de vaart was een brug waarover de kerkgangers iedere zondag hun weg vonden naar de ingang. Naast het huis van de familie van Loo was een café gevestigd. Na de kerkdienst gingen de vrouwen en kinderen vaak naar huis, maar de beter gesitueerde mannen naar het café. In hetzelfde café werd ook de bruiloft van Rembrandt en Saskia gevierd. Het sprookjeshuwelijk werd in aanwezigheid van familie en vrienden in de kerk gesloten.

ANDERE BEZOEKJES AAN DE KERK

Een paar jaar later bezocht Rembrandt met zijn jonge vrouw de kerk nog zeker een keer. Saskia was op 12 juli 1635 getuige bij de doop van haar nichtje Antje, het vierde kind van haar zus en zwager. Hoewel er geen document met de vermelding van Rembrandts naam is, kun je er van uitgaan dat hij samen met zijn zwangere vrouw naar Sint Annaparochie is gereisd.

Het sprookje kende geen 'En ze leefden nog lang en gelukkig'. Saskia overleed al op 29-jarige leeftijd in Amsterdam. Ze werd begraven in de Oude Kerk aldaar. Er is geen reden om aan te nemen dat Rembrandt hierna nog een keer naar het Bildt of elders in Fryslân reisde.

DE KERK

Helaas zijn er van de "huwelijkskerk" geen duidelijke afbeeldingen bewaard gebleven. Er zijn alleen aanduidingen op oude landkaarten. De kerk was tijdens het huwelijk al niet meer in een heel goede staat en uiteindelijk besloot men in 1683 de kerk af te breken en een nieuwe te bouwen.

Tijdens restauratiewerkzaamheden aan het oude Kerkgebouw vestigde de opzichter mijn aandacht op enige bij het uitgraven van het zand uit de Van Harenskapel aan 't licht gekomen fragmenten van een grafsteentje. Zo beschreef Hartman Sannes een vondst in de *Bildtsche Courant*. Het waren brokstukken van een grafsteen van Nanne Riurdts. Riurdts was tijdens Saskia's jeugdjaren schoolmeester in het dorp en mogelijk een van de huwelijksgasten. Wellicht komen er meer verrassende en interessante vondsten van de vorige kerk en zijn bezoekers bij de komende restauratie aan het licht. Daarbij kunnen plaatsen en objecten die in verband te brengen zijn met Rembrandts bezoeken aan kerk en dorp mogelijk nadrukkelijker worden aangeduid. Het mooie beeldje naast de kerk is slechts één enkele verwijzing naar de bezoeken en verdient meer ondersteuning. Zo kan bekendheid worden gegeven aan de vrijwel onbekende bezoeken van de wereldberoemde schilder aan de mooie kerk en de sfeervolle dorpskern.

Froukje de Jong (email froukje@kpnmail.nl) werkt bij het Koninklijk Eise Eisinga Planetarium in Franeker en zet zich als vrijwilliger in voor de Friese/Bildtse taal en cultuur. Ze publiceerde een boek over Saskia Uylenburch.

Gebruikte literatuur

Froukje de Jong-Krap, *Saskia Uylenburgh 1612-1642 Uit de schaduw van Rembrandt*

Artikel Ben Broos gepubliceerd in het boek *Een Uytland gheheten Bil* van Leendert Ferwerda

Artikel Hartman Sannes gepubliceerd in De Bildtsche Courant van 2 november 1937

Artikel H. Th. Colenbrander gepubliceerd *in De Vrije Fries* 90 (2010)

Informatie over de familie van Loo: *Jaarboeken Centraal Bureau voor de Genealogie* (1981 en 1982)

Hap Snap Flieterper Wandelroute

Op zondag 1 september 2013 is er voor de tweede keer een ontspannen wandelen door het Friese terpenland met verrassende optredens op bijzondere locaties, dit jaar met onder andere Gerrit Breteler en Capoeira-groep Ginga da Alma.

Release in kerk Lichtaard. Foto Lex de Lang

Organisatie: Kerkmuseum Jannum en Stichting Alde Fryske Tsjerken

Inschrijven en vertrek tussen 12.30 en 14.00 uur aan de voet van de terp van Jannum
Kosten € 5 p.p.; kinderen t/m 7 jaar gratis
Hou de HapSnappagina in de gaten op www.kerkmuseumjannum.nl

Andehlian

Twirre

Koffieconcert met Twirre en Andehlian

De Plaatselijke Commissie van de Van Harenskerk organiseert regelmatig koffieconcerten. Op zaterdag 21 september is er een dubbel optreden van Twirre en Andehlian. Twirre speelt en zingt Engels- en Friestalige luisterliedjes. Andehlian onderscheidt zich met Keltische folkmuziek.

Van Harenskerk, Sint Annaparochie
Zaterdag 21 september, 16.00 uur
Entree € 5,-

Foto Kees Tabak

Marjolein Meijers met 'Van Berini tot Solex'

In deze voorstelling draait alles om de muziek. Samen met haar muzikanten Walter Kuipers (viool, mandoline, bouzouki, doedelzak) en Onno Kuipers (accordeon, trekzak, gitaar) leidt Marjolein (zang, contrabas, gitaar) het publiek door haar muzikale leven. Van Ierse traditionals, langs de Amerikaanse Western Swing tot de vette onvervalste Cayun. Ze brengt de allermooiste oude liedjes. En ze zingt nieuwe liedjes die de allermooiste gaan worden. Natuurlijk wordt dit alles gelardeerd met smeuïge verhalen, ontroerende achtergronden en een vette lach...

Rotondekerk Terband
Zondag 10 november, 15.30 uur

Uitgelicht

Culturele activiteiten van Plaatselijke Commissies

Verschillende Plaatselijke Commissies van de Stichting Alde Fryske Tsjerken organiseren regelmatig culturele activiteiten in hun kerken. Een overzicht van de tweede helft van 2013 treft u aan op het losse inlegvel bij dit blad. De meest actuele informatie vindt u op de website: www.aldefrysketsjerken.nl/uitagenda. Op deze pagina een selectie van een aantal bijzondere voorstellingen en evenementen.

De najaarsexcursie gaat op zaterdag 5 oktober naar Kimswerd, Achlum en Tzum.

Expositie Rein Bril in het kader van Tsjerkepaad

Rein Bril woonde en werkte in Marrum en is in 2012 overleden, waarna hij begraven is op het kerkhof van de kerk van Westernijkerk. Hij was een van de inspirators en bestuurslid van de oprichting van de Keunstkrite Twizel in 2009 tot begin 2011. Reins beeld "de Vader" Warrior vormt de basis voor het logo van de stichting Keunstkrite en belichaamt daarin de strijd voor en met de Kunst.
Steeds terugkerende thema's in het werk van Rein Bril waren "vrijheid","ruimte" en het kunnen "spelen". Hij was ook een dichter en een filosoof.

Foto Ineke van der Blom

Kerk Westernijtsjerk
Zaterdag 6 & 20 juli, zaterdag 3 & 17 & 31 augustus en zaterdag 14 september, 13.30 – 17.00 uur
Entree gratis

Een overzicht van de exposities in onze andere kerken in het kader van Tsjerkepaad vindt u op onze website onder de knop 'Actueel'.

Stichting Alde Fryske Tsjerken

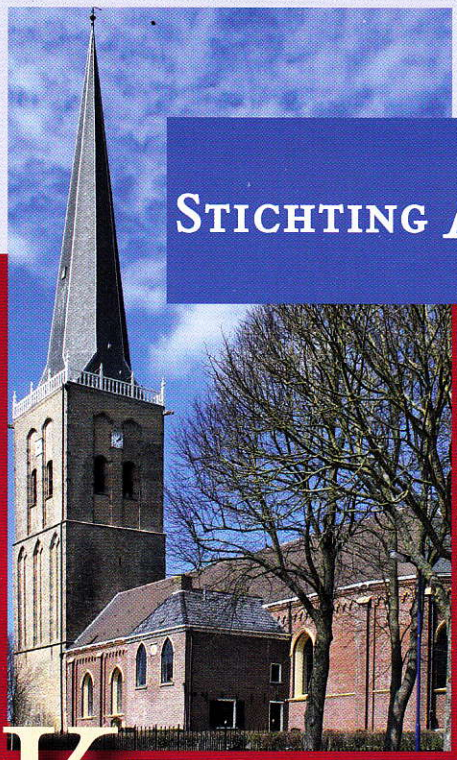

Kerken Excursie

Tzum

Achlum

Kimswerd

op zaterdag 5 oktober 2013

van
12.00 tot 17.00 uur
in deze kerken
doorlopend
toelichtingen

Kerkbeschrijvingen à € 3,00
in de kerk verkrijgbaar
Voor inlichtingen: 058 213 96 66
of
www.aldefrysketsjerken.nl